

У війни не жіноче обличчя

Автор:

Світлана Алексієвич

У війни не жіноче обличчя

Світлана Олександрівна Алексієвич

Зарубіжні авторські зібрання

Ця книга – про війну очима жінок, молодих дівчат, які були медсестрами, пралями, санінструкторами, саперами, снайперами, кулеметницями, кухарками і воювали нарівні з чоловіками. Вони відверто розповідають не тільки про те, як билися з ворогом, але й про те, про що не прийнято було говорити: як важко було їм серед чоловіків, як не вистачало жіночої форми і білизни, як не було окремо жіночих землянок і вбиралень, як після війни вони ховали свої медалі і соромилися військового минулого, бо зіткнулися з агресією з боку тилкових жінок, які вважали, що вони пішли в чоловічий колектив на передову займатися розпустою і шукати собі чоловіків... І ще як жили в злиднях, але не зверталися за допомогою з інвалідності, тому що «контужену ніхто заміж не візьме», а їм всім хотілося заміж, а ще – великого кохання. Адже всі вони були передусім жінками, бо ж лише жінки, навіть вмираючи від ворожих куль, думають про те, щоб бути красивими, лише жінки на війні можуть виглядати, як чоловіки, і стріляти, як чоловіки, але всередині залишатися справжніми жінками...

Светлана Алексієвич

У війни не жіноче обличчя

© Светлана Алексиевич, 2013

© Володимир Рафеєнко, переклад українською, 2016

© «Віват», переклад українською, 2016

© О. А. Гугалова-Мешкова, художнє оформлення, 2020

* * *

– Коли вперше за історію жінки опинилися в армії?

– Уже в IV столітті до нашої ери в Афінах і Спарті в грецьких військах воювали жінки. Пізніше вони брали участь у походах Александра Македонського.

Російський історик Микола Карамзін писав про наших предків: «Слов'янки ходили іноді на війну з батьками і чоловіками, не страхаючись смерті: так, під час облоги Константинополя 626 року греки знайшли з-поміж убитих слов'ян багато жіночих трупів. Мати, виховуючи дітей, готувала їх бути воїнами».

– А за нових часів?

– Уперше – в Англії в 1560—1650 роках почали формувати шпиталі, у яких служили жінки-солдати.

– Що сталося у XX столітті?

– Початок століття... Під час Першої світової війни в Англії жінок уже брали до Королівських військово-повітряних сил, були сформовані Королівський допоміжний корпус і жіночий легіон автотранспорту чисельністю 100 тисяч осіб.

У Росії, Німеччині, Франції багато жінок теж почали служити у військових госпіталях і санітарних поїздах.

А під час Другої світової війни світ став свідком жіночого феномена. Жінки служили у всіх родах військ уже в багатьох країнах світу: в англійській армії – 225 тисяч, в американській – 450—500 тисяч, в німецькій – 500 тисяч...

У Радянській армії воювало близько мільйона жінок. Вони опанували всі військові спеціальності, з-поміж них і суто «чоловічі». Навіть виникла мовна проблема: слова «танкіст», «піхотинець», «автоматник» до того часу не мали жіночого роду, бо цієї роботи ще ніколи не виконувала жінка. Жіночі слова народилися там, на війні...

Із розмови з істориком

Людина більша за війну (зі щоденника-книжки)

Миллионы убитых задешево

Протоптали тропу в темноте...[1 - Так мільйони убитих задешевоПротоптали стежину в пітьмі...]

Осип Мандельштам

1978—1985 рр.

Пишу книжку про війну...

Я, яка не любила читати книжок про війну, хоч у моєму дитинстві та юності у всіх то було улюблене читання. У всіх моїх однолітків. І то не дивно – ми були дітьми Перемоги. Дітьми переможців. Передовсім, що я пам'ятаю про війну? Свою дитячу тугу серед незрозумілих і страхітливих слів. Про війну згадували завжди: у школі і вдома, на весіллях і хрестинах, на святах і поминках. Навіть у дитячих розмовах. Сусідський хлопчик одного разу спитав у мене: «А що люди роблять під землею? Як вони там живуть?» Нам теж хотілося розгадати таємницю війни.

Саме тоді й замислилася про смерть... І вже ніколи не переставала думати про неї, для мене вона стала головною таємницею життя.

Усе для нас починалося з того страшного і таємничого світу. У нашій родині український дідусь, мамин батько, загинув на фронті, похований десь в угорській землі, а білоруська бабуся, батькова мама, померла від тифу в партизанах, двоє її синів служили в армії і пропали безвісти в перші місяці війни, із трьох повернувся один. Мій батько. Одинадцятьох далеких родичів разом із дітьми німці спалили живцем – кого у власній хаті, кого в сільській церкві. Так у кожній родині. У всіх.

Сільські хлопчики довго ще грали в «німців» і «наших». Кричали німецькі слова: «Хенде хох!», «Цурюк», «Гітлер капут!».

Ми не знали світу без війни, світ війни був єдино знайомим нам світом, а люди війни – єдино знайомими нам людьми. Я й тепер не знаю іншого світу та інших людей. А чи були вони колись?

* * *

Село мого дитинства після війни було жіноче. Бо самі жінки. Чоловічих голосів не пригадую. Так у мене це й залишилося: про війну розповідають жінки. Плачуть. Співають, як плачуть.

У шкільній бібліотеці – половина книжок про війну. І в сільській, і в райцентрі, до якого батько часто їздив по книжки. Тепер я маю відповідь – чому. Хіба випадково? Ми завжди воювали або готувалися до війни. Згадували, як воювали. Ніколи не жили по-іншому, мабуть, і не вміємо. Не уявляємо, як жити інакше, цього нам треба буде колись довго навчатися.

У школі нас учили любити смерть. Ми писали у творах, що бажаво померти в ім'я... Мріяли...

А голоси на вулиці кричали про інше і вабили більше.

Я довго була книжною людиною, яку реальність лякала і привертала до себе. Через незнання життя з'явилася безстрашність. Тепер гадаю: якщо б я була більш реальною людиною, чи мала б змогу поринути в таку безодню? Чому так сталося – через незнання? Чи через відчуття шляху? Адже чуття шляху е...

Довго шукала... Які слова можуть передати, що я чую? Шукала жанр, який узгоджувався би з тим, як я бачу світ, як налаштовані мої очі, мої вуха.

Одного разу потрапила до рук книжка «Я з вогняного села» А. Адамовича, Я. Бриля, В. Колесника. Такого потрясіння зазнала лише одиний раз, читаючи Достоевського. А тут – незвичайна форма: роман зібраний із голосів самого життя. З того, що я чула в дитинстві, з того, що нині звучить на вулиці, вдома, у кафе, у тролейбусі. Так! Коло замкнулося. Я знайшла те, що шукала. Передчувала.

Алесь Адамович став моїм учителем...

* * *

Протягом двох років не так зустрічалася і записувала, як думала. Читала. Про що буде моя книжка? Ну, ще одна книжка про війну... Навіщо? Проминули вже тисячі воєн – маленьких і великих, відомих і невідомих. А написано про них ще більше. Але... Писали чоловіки і про чоловіків – це стало відразу зрозумілим. Усе, що нам відомо про війну, ми знаємо з «чоловічого голосу». Ми всі в полоні «чоловічого» уявлення і «чоловічого» відчуття війни. «Чоловічих» слів. А жінки мовчать. Ніхто ж, окрім мене, не розпитував мою бабусю. Мою маму. Мовчать навіть ті, хто був на фронті. Якщо раптом починають згадувати, то розповідають не «жіночу» війну, а «чоловічу». Підлаштовуються до канону. І тільки вдома або пустивши сльозу серед фронткових подруг вони починають говорити про їхню війну, мені незнайому. Не лише мені, усім нам. Під час своїх журналістських поїздок не раз ставала свідком, єдиною слухачкою зовсім нових текстів. І відчувала потрясіння, як у дитинстві. Крізь ці оповідання проглядав жахливий оскал таємничого... Коли жінки розповідають, у них немає або майже немає того, про що ми звикли читати й чути: як деякі люди героїчно вбивали інших і перемогли. Або програли. Яка існувала техніка і якими були генерали. Жіночі розповіді інші та про інше. У «жіночої» війни свої барви, свої запахи, своє світло і свій простір почуттів. Свої слова. Там немає героїв і неймовірних подвигів, там просто є люди, які виконують нелюдську людську роботу. І страждають там не лише вони (люди!), але й земля, і птахи, і дерева. Усі істоти, що живуть разом із нами на землі. Страждають вони без слів, що ще страшніше.

Але чому? – не раз запитувала я себе. – Чому, відстоявши і посівши своє місце в колись абсолютно чоловічому світі, жінки не обстояли свою історію? Свої слова і

свої почуття? Самі собі не вірили. Від нас прихований цілий світ. Їхня війна залишилася невідомою...

Хочу написати історію цієї війни. Жіночу історію.

* * *

Після перших зустрічей...

Подив: військові професії цих жінок – санінструктор, снайпер, кулеметник, командир зенітної гармати, сапер, а тепер вони – бухгалтери, лаборантки, екскурсоводи, вчительки... Розбіжність ролей – там і тут. Згадують неначе не про себе, а про якихось дівчаток. Сьогодні самі собі дивуються. І перед моїми очима «олюднюється» історія, стає схожою на звичайне життя. Падає по-іншому світло.

Трапляються надзвичайні оповідачки, їхнє життя містить сторінки, які можуть сперечатися з найкращими сторінками класики. Людина так добре бачить себе згори – з небес, і знизу – із землі. Перед нею весь шлях: угору і дорога донизу – від ангела до звіра. Спогади – це не жагучий або спокійний переказ реальності, що відійшла назавжди, це нове народжування минулого, коли час повертає назад. Передусім – творчість. Розповідаючи, люди створюють, «пишуть» своє життя. Трапляється, що і «дописують», і «переписують». Тут треба бути напоготові. На варті. Авжеж, біль розплавляє, знищує будь-яку фальш. Занадто висока температура! Більш відверто, переконалася я, поводяться прості люди – медсестри, куховарки, пралі. Вони, так би мовити, із себе виймають слова, а не з газет і прочитаних книжок – не з чужого. А лише з особистих страждань і переживань. Почуття і мова освічених людей, хоч як це дивно, здебільшого підвладні оброблянню часом. Його загальному шифруванню. Заражені вторинним знанням. Міфами. Часто доводиться довго йти, всілякими колами, щоб почути розповідь про «жіночу» війну, а не про «чоловічу»: як відступали, наступали, на якій ділянці фронту... Потрібна не одна-єдина зустріч, а багато сеансів. Як доскіпливому портретистові.

Довго сиджу в незнайомій оселі чи квартирі, іноді весь день. П'ємо чай, приміряємо нещодавно куплені кофтинки, обговорюємо зачіски і кулінарні рецепти. Переглядаємо разом фотографії онуків. І ось тоді. За якийсь час – ніколи не відомо, за який і чому, – раптом настає та довгоочікувана мить, коли людина відступає від канону – гіпсового й залізобетонного, як наші пам'ятники, –

і йде до себе. Усередину себе. Починає пригадувати не війну, а свою молодість. Шматок свого життя... Слід упіймати таку мить. Не прогавити! Але часом по довгому дню, сповненому слів, фактів, сліз, залишається в пам'яті лише єдина фраза (але яка!): «Я такою маленькою пішла на фронт, що за війну навіть підросла». Її й залишаю в записнику, хоча на магнітофоні намотані десятки метрів. Чотири-п'ять касет...

Що мені допомагає? Допомагає те, що ми звикли жити купно. Спільно. Соборні люди. Усе в нас при гурті: і щастя, і сльози. Уміємо страждати і розповідати про страждання. Страждання освячує наше важке і нескладне життя. Нам біль – як мистецтво. Маю визнати, жінки сміливо вирушають цим шляхом...

* * *

Як вони зустрічають мене?

Звуть «дівчинкою», «донечкою», «дитинкою», напевно, якби я була з їхнього покоління, вони поводитися б зі мною інакше. Спокійно і рівноправно. Без радості й подиву, які дарує зустріч молодості й старості. Це дуже важливий момент, що тоді вони були молоді, а згадують тепер старими. Через життя згадують – через сорок років. Обачно відкривають переді мною свій світ, бережуть: «Одразу після війни вийшла заміж. Сховалася за чоловіком. За побутом, за дитячими пелюшками. Охоче сховалася. І мама вмовляла: «Мовчи! Мовчи!!! Не зізнавайся». Я виконала свій обов'язок перед Батьківщиною, але мені сумно, що я там була. Що я це знаю... А ти – зовсім дівчинка. Мені тебе шкода...» Часто бачу, як вони сидять і прислухаються до себе. До звучання своєї душі. Звіряють його зі словами. З плином часу людина розуміє, що ось минуло життя, а тепер треба змиритися і підготуватися до відходу. Небажано і прикро зникнути просто так. Ненароком. На ходу. І коли вона озирається назад, їй хочеться не лише розповісти про своє, але й дійти до таємниці життя. Відповісти собі на запитання: навіщо це з нею діялося? Вона дивиться на все трохи прощальним і сумним поглядом... Майже звідти... Нема чого ні обманювати, ні обманюватися. І вже зрозуміло, що в людині без думки про смерть нічого не розгледіти. Її таємниця існує поверх усього.

Війна надто інтимне переживання. І таке ж нескінченне, як і людське життя...

Одного разу жінка (льотчиця) відмовилася зі мною зустрітися. Пояснила телефоном: «Не можу... Не хочу згадувати. Протягом трьох років я була на війні... І протягом трьох років я не почувалася жінкою. Мій організм омертвів. Менструації не було, майже жодних жіночих бажань. А я була гарна... Коли мій майбутній чоловік освідчився... То вже в Берліні, у рейхстазі... Він сказав: «Війна скінчилася. Ми залишилися живі. Нам пощастило. Виходь за мене заміж». Я хотіла заплакати. Закричати. Ударити його! Як заміж? Тепер? Серед усього цього – заміж? Серед чорної сажі й чорної цегли... Ти подивися на мене... Подивися – яка я! Ти спочатку зроби з мене жінку: даруй квіти, розважай, кажи гарні слова. Я так цього хочу! Так чекаю! Я мало його не вдарила... Хотіла вдарити... А в нього була обпалена, багрова одна щока, і я бачу: він усе зрозумів, у нього течуть сльози по цій щоці. По свіжих рубцях... І сама не вірю тому, що кажу: «Так, я вийду за тебе заміж».

Перепрошую... Не можу...»

Я її зрозуміла. Але то теж сторінка або півсторінки майбутньої книжки.

Тексти, тексти. Усюди – тексти. У міських квартирах і сільських хатинах, на вулиці і в поїзді... Я слухаю... Дедалі перетворююся на єдине велике вухо, завжди повернене до іншої людини. «Читаю» голос.

* * *

Людина більша за війну...

Запам'ятовується саме те, де вона більша. Нею керує там щось таке, що сильніше за історію. Мені треба брати ширше – писати правду про життя і смерть узагалі, а не тільки правду про війну. Поставити запитання Достоевського: скільки людини в людині і як цю людину всередині захистити? Безсумнівно, що зло принадливе. Воно є більш вправним, ніж добро. Більш спокусливим. Чимдалі глибше занурююся в нескінченний світ війни, усе інше трохи затьмарюється, стає більш буденним, ніж зазвичай. Грандіозний і хижий світ. Розумію тепер самотність людини, яка повернулася звідти. Як з іншої планети або з того світу. Вона знає те, чого інші не знають, і здобути ті знання можна лише там, побіля смерті. Коли вона намагається щось переказати на словах, у неї – відчуття катастрофи. Людина німіє. Вона хоче розповісти, інші хотіли б зрозуміти, але всі безсилі.

Вони завжди не в тому просторі, що слухач. Їх оточує незримий світ. Щонайменше трое беруть участь у розмові: людина, яка розповідає тепер, ця ж людина, якою вона була тоді, в момент події, – і я. Моя мета – насамперед добути правду тих років. Тих днів. Без фальшування почуттів. Одразу після війни людина розповіла би про одну війну, за десятки років, звісно, у неї щось змінюється, бо вона складає в спогади вже все своє життя. Усю себе. Як саме вона жила в ці роки, що читала, бачила, кого зустріла. Нарешті, щаслива вона чи нещаслива. Розмовляємо з нею наодинці, чи поруч іще хтось є. Родина? Друзі – які? Фронтіві друзі – то одне, решта – інше. Документи – живі істоти, вони змінюються і коливаються разом із нами, з них без краю можна щось виймати. Щось нове і те, що треба нам саме зараз. Цієї хвилини. Що ми шукаємо? Найчастіше не подвиги і геройство, а маленьке і людське, нам найцікавіше і близьке. Ну, про що над усе хотілося б мені дізнатися, наприклад, із життя Давньої Греції... Історії Спарти... Я хотіла би прочитати, як і про що люди тоді розмовляли вдома. Як ішли на війну. Які слова казали останнього дня і останньої ночі перед розставанням своїм коханим. Як проводжали воїнів. Як чекали їх із війни... Не героїв і полководців, а звичайних юнаків...

Історія – крізь розповідь ніким не поміченого свідка і учасника. Так, мене це цікавить, це я хотіла б зробити літературою. Але оповідачі – не лише свідки, менш за все свідки, але актори і творці. Неможливо наблизитися до реальності впритул, лоб до лоба. Між реальністю і нами – наші почуття. Розумію, що маю справу з версіями, у кожного своя версія, а вже з них, із їхньої кількості і сплетіння, народжується образ часу й людей, що живуть у цей час. Але я б не хотіла, щоб про мою книжку сказали: її герої реальні, і не більше. Це, так би мовити, історія. Лише історія.

Пишу не про війну, а про людину на війні. Пишу не історію війни, а історію почуттів. Я – історик душі. З одного боку, досліджую конкретну людину, що живе в конкретний час і брала участь у конкретних подіях, а з іншого – мені треба розгледіти в неї всередині вічну людину. Дрижання вічності. Те, що є всередині людини завжди.

Мені кажуть: ну, спогади – це і не історія, і не література. Це просто життя, засмічене і не очищене рукою художника. Сирий матеріал говоріння, скрізь на дні його чимало. Усюди розкидане це цеглиння. Однак цеглини ще не храм?! Але для мене все інакше... Саме там, у теплом людському голосі, у живому відображенні минулого приховані первозданна радість і оголений непереборний трагізм життя. Його хаос і жага. Одиначність і незбагненність. Там вони ще ніяк

не оброблені. Першотвори.

Я будую храми з наших почуттів... З наших бажань, розчарувань. Мрій. З того, що існувало, але може зникнути.

* * *

Ще раз про те саме... Мене цікавить не тільки та реальність, яка нас оточує, а й та, що всередині нас. Мені цікава не сама подія, а подія почуттів. Скажімо так – душа події. Для мене почуття – реальність.

А історія? Вона – на вулиці. У юрбі. Я вірю, що всередині кожного – шматочок історії. У того – півсторінки, у цього – дві-три. Ми спільно пишемо книжку часу. Кожний волає про свою правду. Кошмар відтінків. І треба все це розчути, і розчинитися в усьому цьому, і стати цим усім. І водночас не втратити себе. З'єднати мову вулиці й літератури. Складність іще й у тому, що про минуле ми говоримо сьогоднішніми словами. Як передати ними почуття тих днів?

* * *

Зранку телефонний дзвінок: «Ми з вами не знайомі... Але я приїхала з Криму, телефоную із залізничного вокзалу. Далеко це від вас? Хочу розповісти вам свою війну...»

Так?!

А ми намірилися з моєю дівчинкою поїхати до парку. Покататися на каруселі. Як пояснити шестирічній крихітці, що я роблю? Вона нещодавно в мене спитала: «Як це – війна?» Як відповісти... Я хочу пустити її в цей світ із ласкавим серцем і навчаю, що не можна знічев'я квітку зривати. Шкода сонечко розчавити, відірвати в бабки крильце. А як пояснити дитині війну? Пояснити смерть? Відповісти на запитання: навіщо там убивають? Убивають навіть маленьких, таких як вона. Ми, дорослі, наче змовилися. Розуміємо, про що йдеться. А ось – діти?

Після війни мені якось батьки це пояснили, а я своїй дитині вже не можу пояснити. Знайти слова. Війна нам подобається дедалі менше, нам дедалі важче знайти їй виправдання. Для нас це вже просто вбивство. У всякому разі, для мене це так.

Написати б таку книжку про війну, щоб від війни нудило, і навіть думка про неї була б огидною. Божевільною. Передовсім генералів нудило б...

Мої друзі-чоловіки (на відміну від подруг) приголомшені такою «жіночою» логікою. І я знову чую «чоловічий» аргумент: «Ти не була на війні». А може, це й добре: я не відчуваю ненависті, у мене нормальний зір. Невійськовий, нечоловічий.

В оптиці є поняття «світлосили» – це спроможність об'єктива гірше або краще зафіксувати ухоплене зображення. Так ось, жіноча пам'ять про війну найбільш «світлосильна» за напруженням почуттів, за болем. Я б навіть сказала, що «жіноча» війна страшніша, ніж «чоловіча». Чоловіки ховаються за історією, за фактами, війна їх полонить як дія і протистояння ідей, різних інтересів, а жінки захоплені почуттями. І ще – чоловіків змалу готують, що їм, можливо, доведеться стріляти. Жінок цього не вчать... Вони не збиралися виконувати цю роботу... І вони пам'ятають інше, і по-іншому пам'ятають. Здатні побачити те, що приховано від чоловіків. Ще раз повторю: їхня війна – із запахом, із кольором, із докладним світом існування: «Дали нам речові мішки, ми пошили з них собі спіднички», «У військкоматі в одні двері зайшла в сукні, а в інші вийшла в штанях і гімнастерці, косу відрізали, на голові залишилася тільки гривка...», «Німці розстріляли село й поїхали... Ми прийшли на те місце: утоптаний жовтий пісок, а зверху – лише один дитячий черевичок...» Не раз мене попереджали (переважно чоловіки-письменники): «Жінки тобі понавидумують. Навигадують». Але я переконалася: таке не вигадати. У когось списати? Якщо це можна списати, то тільки з життя, тільки в нього така фантазія.

Хоч би про що жінки говорили, вони повсякчас висловлюють думку: війна – це насамперед убивство, а потім – важка праця. А потім – і просто звичайне життя: співали, закохувалися, накручували бігуді...

У центрі завжди те, як нестерпно і як не хочеться помирати. А ще нестерпніше і ще більше не хочеться вбивати, бо жінка дає життя. Дарує. Довго носить його в собі, виняньчує. Я зрозуміла, що жінкам важче вбивати.

* * *

Чоловіки... Вони неохоче впускають жінок до свого світу, на свою територію.

На Мінському тракторному заводі шукала жінку, вона служила снайпером. Була найзнаменитішим снайпером. Про неї писали не раз у фронтових газетах. Номер домашнього телефону мені дали в Москві її подруги, але давній. Прізвище я теж занотувала дівоче. Пішла на завод, де, як мені було відомо, вона працює, у відділі кадрів, і почула від чоловіків (директора заводу і начальника відділу кадрів): «Хіба чоловіків замало? Навіщо вам ці жіночі історії? Жіночі фантазії...» Чоловіки боялися, що жінки про якусь не ту війну розкажуть.

Була в одній сім'ї... Воювали і чоловік, і дружина. Зустрілися на фронті й там-таки одружилися: «Весілля своє відсвяткували в окопі. Перед боем. А білу сукню я собі пошила з німецького парашута». Він – кулеметник, вона – зв'язкова. Чоловік одразу відправив жінку до кухні: «Ти нам що-небудь приготуй». Уже й чайник закипів, і бутерброди нарізані, вона присіла з нами поруч, чоловік зразу ж її підняв: «А де полуниця? Де наш дачний гостинець?» Після мого наполегливого прохання неохоче поступився своїм місцем зі словами: «Розповідай, як я тебе вчив. Без сліз і жіночих дрібниць: хотілося бути гарною, плакала, коли косу відрізали». Пізніше вона мені пошепки зізналася: «Усю ніч зі мною студіював том «Історії Великої Вітчизняної війни». Боявся за мене. І зараз переживає, що не те згадаю. Не так, як треба».

Так було не раз і не в одному будинку.

Так, вони багато плачуть. Кричать. Як я піду, ковтають серцеві таблетки. Викликають «швидку». Але все одно просять: «Ти приходи. Неодмінно приходи. Ми так довго мовчали. Сорок років мовчали...»

Розумію, що плач і крик не можна обробляти, бо головним буде не плач і не крик, а обробляння. Замість життя залишиться література. Такий матеріал, температура цього матеріалу. Всякчас зашкалює. Людину найкраще можна розгледіти, вона розкривається на війні і ще, мабуть, у коханні. До самих глибин, до підшкірних шарів. Перед лицем смерті всі ідеї блякнуть, і розкривається незбагненна вічність, до якої ніхто не готовий. Ми поки живемо в історії, а не в космосі.

Кілька разів я отримувала текст, який відсилала на вчитку, з припискою: «Про дрібниці не треба... Пиши про нашу велику Перемогу...» А «дрібниці» – саме вони для мене головні – тепло і зрозумілість життя: залишена гривка замість кіс, гарячі котли каші й супу, що нікому з'їсти – зі ста душ повернулося з бою семеро; або те, що не мали змоги ходити після війни на базар і дивитися на червоні м'ясні ряди... Навіть на червоний ситець... «Ох, моя ти мила, вже сорок років минуло, а в моєму будинку ти не знайдеш нічого червоного. Я ненавиджу після війни червоний колір!»

* * *

Прислухаюся до болю... Біль як доказ життя, що минуло. Інших доказів немає, іншим доказам я не вірю. Слова не раз оминали істину.

Думаю про страждання як найвищу форму інформації, що має прямий зв'язок із таємницею. Із таїнством життя. Уся російська література про це. Про страждання вона писала більше, ніж про кохання.

І мені про це розповідають більше...

* * *

Які вони – російські чи радянські? Ні, вони були радянськими – і росіяни, і білоруси, і українці, і таджики...

Усе ж таки існувала вона, радянська людина. Таких людей, я гадаю, ніколи у світі не буде, вони самі це вже розуміють. Навіть ми, їхні діти, інші. Хотіли б бути, як усі. Схожими не на своїх батьків, а на світ. А що вже казати про онуків...

Але я люблю їх. Захоплена ними. У них були Сталін і ГУЛАГ, але й Перемога. І вони це знають.

Отримала нещодавно листа:

«Моя донька мене дуже любить, я для неї – героїня, якщо вона прочитає вашу книжку, у неї з'явиться сильне розчарування. Бруд, воші, нескінченна кров – усе

правда. Я не заперечую. Але хіба спогади про це здатні народити благородні почуття? Підготувати до подвигу...»

Не раз переконувалася:

...наша пам'ять – зовсім не ідеальний інструмент. Вона не тільки самовільна і вередлива, вона ще на ланцюгові часу, як собака.

...ми дивимося на минуле із сьогодення, ми не можемо дивитися нізвідки.

...а ще вони закохані в те, що з ними відбувалося, бо це не лише війна, але і їхня молодість. Перша любов.

* * *

Слухаю, коли вони говорять... Слухаю, коли вони мовчать... І слова, і мовчання – для мене текст.

– Це – не для друку, для тебе... Ті, хто були старші... Вони сиділи в поїзді задумливі... Сумні. Я пригадую, як один майор заговорив зі мною вночі, коли всі спали, про Сталіна. Він добре випив і посмілявся, він зізнався, що його батько вже десять років у таборі, без права листування. Живий він чи ні – невідомо. Цей майор вимовив страшні слова: «Я хочу обороняти Батьківщину, але я не хочу захищати цього зрадника революції – Сталіна». Я зроду не чула таких слів... Я злякалася. На щастя, він уранці зник. Напевно, вийшов...

– Скажу тобі по секрету... Я дружила з Оксаною, вона з України. Уперше від неї я почула про страшний голод на Україні. Голодомор. Жаби або миші не можна було відшукати – все з'їли. У їхньому селі померла половина людей. Померли всі її менші брати і тато з мамою, а вона врятувалася тим, що вночі крала на колгоспній стайні кінський гній і їла. Ніхто не міг його їсти, а вона їла: «Теплий не лізе в рот, а холодний можна. Краще замерзлий, він сіном пахне». Я казала: «Оксано, товариш Сталін бореться. Він знищує шкідників, але їх багато». – Ні, – відказувала вона, – ти дурна. Мій тато був учитель історії, він мені казав: “Колись товариш Сталін відповідатиме за свої злочини...”»

Уночі я лежала і гадала: а раптом Оксана – ворог? Шпигунка? Що робити? За два дні в бою вона загинула. У неї не залишилося нікого з рідних, нікому надіслати похоронку...

Торкаються цієї теми обережно й зрідка. Вони досі паралізовані не лише сталінським гіпнозом і страхом, але й колишньою своєю вірою. Не можуть досі розлюбити те, що любили. Мужність на війні й мужність думки – це дві різні мужності. А я думала, що це те саме.

* * *

Рукопис тривалий час лежить на столі...

Уже протягом двох років мені відмовляють видавництва. Мовчать журнали. Вирок завжди той самий: занадто страшна війна. Багато жахіття. Натуралізму. Немає провідної і керівної ролі комуністичної партії. Словом, не та війна... Яка ж вона – та? З генералами і мудрим генералісимумом? Без крові і вошей? З героями і подвигами. А я пам'ятаю з дитинства: ідемо з бабусею уздовж великого поля, вона розповідає: «Після війни на цьому полі довго нічого не родило. Німці відступали... І був тут бій, два дні билися... Убиті лежали один біля одного, як снопи. Як шпали на залізничній станції. Німці і наші. Після дощу в них у всіх обличчя були заплакані. Ми їх протягом місяця всім селом ховали...»

Як забути мені про те поле?

Я не просто записую. Я збираю, вистежую людський дух там, де страждання створює з маленької людини велику людину. Де людина виростає. І тоді вона для мене – вже не німий і не безслідний пролетаріат історії. Відкривається її душа. Так у чому ж мій конфлікт із владою? Я зрозуміла – великій ідеї потрібна маленька людина, вона не потребує великої. Для неї вона зайва і незручна. Трудомістка в оброблянні. А я її шукаю. Шукаю маленьку велику людину. Принижена, розтоптана, скривджена – пройшовши через сталінські табори і зради, вона все ж таки перемогла. Створила диво.

Але історію війни підмінили історією перемоги.

Вона сама про це розповість...

Через сімнадцять років

2002—2004 рр.

Читаю свій давній щоденник...

Намагаюся згадати ту себе, якою я була, коли писала книжку. Тієї людини вже немає, і навіть немає країни, у якій ми тоді жили. А саме ж її обороняли і в її ім'я вмирили в сорок першому – сорок п'ятому. За вікном уже все інакше: нове тисячоліття, нові війни, нові ідеї, нова зброя, й в абсолютно несподіваний спосіб змінилися російські (вірніше – російсько-радянські) люди.

Почалася горбачовська перебудова... Мою книжку відразу надрукували, вона вийшла дивовижним тиражем – два мільйони примірників. То був час, коли відбувалося багато приголомшливих речей, ми знову кудись стрімко рвонули. Знову – в майбутнє. Ми ще не знали (або забули), що революція – це зазвичай ілюзія, найпаче в нашій історії. Але це буде згодом, а тоді всі сп'яніли від повітря свободи. Я почала отримувати щодня десятки листів, мої папки розбухали. Люди захотіли говорити... Договорити... Вони ставали вільнішими і відвертішими. У мене не залишалося сумнівів, що я приречена нескінченно дописувати свої книжки. Не переписувати, а дописувати. Поставиш крапку, а вона відразу ж перетворюється на крапки...

* * *

Гадаю, що, напевно, сьогодні я ставила б інші запитання і почула б інші відповіді, і написала б іншу книжку, не зовсім іншу, але ж іншу. Документи (з якими я маю справу) – живі свідчення, вони не застигають, як охолола глина. Не ціпеніють. Вони рухаються вкупі з нами. Про що б я здебільшого розпитувала тепер? Що хотіла б додати? Мене б дуже цікавила... підшукую слово... біологічна людина, а не тільки людина часу та ідеї. Я спробувала б заглянути глибше до людської природи, в темряву, до підсвідомості. До таємниці війни.

Написала б, як прийшла до колишньої партизанки... Огрядна, але ще вродлива жінка – і вона мені розповідала, як їхня група (вона старша і двоє підлітків) вийшла в розвідку і несподівано захопила в полон чотирьох німців. Довго з ними кружляли лісом. Натрапили на засідку. Ясно, що з полоненими вони вже не прорвуться, не пройдуть, і вона вирішила – розстріляти. Підлітки вбити не зможуть: протягом кількох днів вони ходять лісом разом, а якщо ти так довго з людиною, навіть чужою, все одно до неї звикаєш, вона ближчає – уже знаєш, як вона їсть, як вона спить, які в неї очі, руки. Ні, підлітки не зможуть. Це вона відразу зрозуміла. Отже, вбити має вона. І ось вона згадувала, як їх убивала. Довелося обманювати і тих, і тих. З першим німцем пішла нібито по воду і вистрілила ззаду. У потилицю. Другого по хмиз повела... Мене вразило, як спокійно вона про це розповідала.

Ті, хто був на війні, згадують, що цивільна людина перетворюється на військового за три дні. Чому достатньо лише трьох днів? Чи це теж міф? Швидше за все. Людина там – більш незнайома і незбагненна.

У всіх листах я читала: «Я вам не все розповіла тоді, бо інший був час. Ми звикли багато про що мовчати...», «Не все вам довірила. Нещодавно про це не можна було говорити. Але соромно», «Знаю вирок лікарів: у мене страшний діагноз... Хочу розповісти всю правду...»

А нещодавно надійшов такий лист: «Нам, старим, важко жити... Але не через маленькі й принизливі пенсії ми страждаємо. Найбільше ранить те, що нас вигнали з великого минулого до нестерпно маленького справжнього. Уже ніхто нас не кличе виступати до шкіл, музеїв, уже ми не потрібні. У газетах, якщо прочитаєш, фашисти стають благороднішими, а червоні солдати страшнішими».

Час – це теж батьківщина... Але я, як і раніше, їх люблю. Не люблю їхній час, а їх люблю.

* * *

Усе може стати літературою...

Найбільше мене зацікавив у моїх архівах блокнот, де я записувала ті епізоди, які викреслила цензура. А також – мої розмови з цензором. Там же я знайшла

сторінки, які викинула сама. Моя самоцензура, моя власна заборона. І мое пояснення – чому я це викинула. Багато з того і з іншого вже відновлено в книжці, але кілька сторінок хочу дати окремо – це вже документ. Мій шлях.

Із того, що викинула цензура

«Я вночі тепер, бува, прокинуся... Неначе хтось ну... плаче поруч... Я – на війні...

Ми відступаємо... За Смоленськом якась жінка виносить мені свою сукню, я встигаю переодягнутися. Іду одна... серед чоловіків. То я ходила в штанях, а то йду в літній сукні. У мене раптом почалися ці діла... Жіночі... Раніше почалися, напевно, через хвилювання. З переживань, з образи. Де ти тут що знайдеш? Соромно! Як я соромилася! Під кущами, в канавах, у лісі на пенях спали. Стільки нас було, що місця в лісі на всіх бракувало. Йшли ми розгублені, обдурені, нікому вже не вірили... Де наша авіація, де наші танки? Те, що літає, повзає, гримає, – усе німецьке.

Ось такою я потрапила в полон. Останнього дня перед полоном перебило ще обидві ноги... Лежала і під себе мочилася... Не знаю, де взяла сили виповзти вночі в ліс. Випадково підібрали партизани...

Мені шкода тих, хто цю книжку прочитає і хто її не прочитає...»

«Я була на нічному чергуванні... Зайшла до палати тяжкопоранених. Лежить капітан... Лікарі попередили мене перед чергуванням, що вночі він помре. Не дотягне до ранку... Питаю його: «Ну, що? Як тобі допомогти?» Ніколи не забуду... Він раптом усміхнувся, така світла усмішка на змученому обличчі: «Розстебни халат... Покажи мені свої груди... Я давно не бачив дружину...» Я розгубилася, я ж іще навіть не цілувалася ні з ким. Щось я там йому відповіла. Втекла і повернулася за годину.

Він лежав мертвий. І та усмішка в нього на обличчі...»

«Під Керчу... Уночі під обстрілом ішли ми на баржі. Загорілася носова частина... Вогонь поліз палубою. Вибухнули боеприпаси... Великий вибух! Вибух такої сили,

що баржа накренилася на правий бік і почала тонути. А берег уже недалеко, ми розуміємо, що він десь поряд, і солдати кинулися у воду. З берега застукали кулемети. Галас, стогони, матюки... Я добре плавала, я хотіла бодай би одного врятувати. Бодай єдиного пораненого... Це ж вода, а не земля – поранена людина загине відразу.

Піде на дно... Чую – хтось поруч то вирине нагору, то знову під воду піде. Нагору – під воду. Я улучила мить, схопила його... Щось холодне, слизьке... Я вирішила, що це поранений, а одяг з нього зірвало вибухом. Тому що я сама гола... У білизні залишилася... Темрява. Хоч в око стрель. Навколо: «Е-ех! Ай-я-я!» І мат... Дісталася якось із ним до берега... У небі саме цієї миті спалахнула ракета, і я побачила, що притягнула на собі велику поранену рибу. Риба велика, на зріст як людина. Білуга... Вона помирає... Я впала біля неї і заломила таке матюччя триповерхове. Заплакала з образи... І з того, що всі страждають...»

«Виходили з оточення... Куди не поткнися – скрізь німці. Вирішуємо: вранці почнемо прориватися з боем. Усе одно загинемо, так нехай загинемо гідно. У бою. У нас були три дівчини. Вони приходили вночі до кожного, хто міг... Не всі, звісно, були спроможні. Нерви, ви розумієте. Така справа... Кожен готувався померти...

Урятувалися вранці одиниці... Мало... Ну, душ сім, а було п'ятдесят, як не більше. Посікли німці кулеметами... Згадую тих дівчат із вдячністю. Жодної вранці не знайшов з-поміж живих... Ніколи більше не зустрів...»

Із розмови із цензором:

– Хто піде після таких книжок воювати? Ви принижуйте жінку примітивним натуралізмом. Жінку-героїню. Розвінчуєте. Перетворюєте її на звичайну жінку. Самку. А вони у нас – святі.

– Наш героїзм стерильний, він не хоче зважати ні на фізіологію, ні на біологію. До нього немає віри. А випробовувався не лише дух, а й тіло. Матеріальна оболонка.

– Звідки у вас ці думки? Чужі думки. Не радянські. Ви смієтеся з тих, хто в братських могилах. Ремарка начиталися... У нас ремаркізм не пройде. Радянська жінка – не тварина...

* * *

«Хтось нас виказав... Німці дізналися, де стоянка партизанського загону. Оточили ліс і підходи до нього зусібіч. Ховалися ми в дикій гущавині, нас рятували болота, туди карателі не заходили. Трясовина. І техніку, і людей вона затягувала намертво. Цілими днями, тижнями ми стояли по шию у воді. З нами була радистка, вона нещодавно народила. Дитина голодна. Просить груди. Але мама сама голодна, молока немає, і дитина плаче. Карателі поруч. Із собаками. Якщо собаки почують, то всі загинемо. Уся група – душ із тридцять. Вам зрозуміло?»

Командир вирішує...

Ніхто не наважується передати матері наказ, але вона сама здогадується. Опускає згорток із дитиною у воду і довго там тримає... Дитина вже не кричить... Ні звуку... А ми не можемо звести очей. Ні на матір, ні одне на одного...»

«Ми брали полонених, приводили до загону... Їх не розстрілювали – надто легка смерть для них, – ми заколювали їх, наче свиней, шомполами, різали на шматочки. Я ходила на це дивитися... Чекала! Довго чекала того моменту, коли від болю почнуть лопатися їхні очі... Зіниці...

Що ви про це знаєте?! Вони мою маму із сестричками спалили на вогнищі посеред села...»

«Я не запам'ятала під час війни ні котів, ні собак, пригадую щурів. Великі... З жовто-синіми очима... Їх була сила-силенна. Коли я видужала після поранення, з госпіталю мене відрядили назад до моєї частини. Частина стояла в окопах під Сталінградом. Командир наказав: «Відведіть її до дівочої землянки». Я увійшла до землянки і щонайперше здивувалася, що там немає жодних речей. Порожні ліжка з хвойних гілок, та й годі. Мене не попередили... Я залишила в землянці свій рюкзак і вийшла; коли повернулася за півгодини, рюкзак свій не знайшла. Жодних слідів речей, ні гребінця, ні олівця. Виявилось, що все миттю зжерли щури...

А вранці мені показали обгризені руки тяжкопоранених...

У жодній найстрашнішій стрічці я не бачила, як шури йдуть перед артобстрілом із міста. Це не в Сталінграді... Це вже було під В'язьмою... Уранці містом йшли стада шурів, вони йшли в поля. Вони чули смерть. Їх були тисячі... Чорні, сірі... Люди жахалися з цього зловісного видовища і тулилися до будинків. І саме тоді, коли шури зникли з наших очей, почався обстріл. Налетіли літаки. Замість будинків і льохів залишився кам'яний пісок...»

«Під Сталінградом було стільки вбитих, що коні їх уже не боялися. Зазвичай харапудяться. Кінь зроду не наступить на мертву людину. Своїх убитих ми зібрали, а німці лежали всюди. Замерзлі... Крижані... Я – шофер, возила ящики з артилерійськими набоями, я чула, як під колесами лускали їхні черепи... Кістки... І я була щаслива...»

Із розмови з цензором:

– Так, нам тяжко далася Перемога, але ви повинні шукати героїчні приклади. Їх сотні. А ви демонструєте бруд війни. Спідню білизну. У вас наша Перемога страшна... Чого ви домагаєтеся?

– Правди.

– А ви вважаєте, що правда – те, що в житті. Те, що на вулиці. Під ногами. Для вас вона така низька. Земна. Ні, правда – те, про що ми мріємо. Якими ми хочемо бути!

* * *

«Наступаємо... Перші німецькі селища... Ми – молоді. Сильні. Чотири роки без жінок. У льохах – вино. Закуска. Ловили німецьких дівчат і... Десять чоловіків гвалтували одну... Жінок було замало, населення тікало від Радянської армії, брали юних. Дівчаток... Дванадцять-тринадцять років... Якщо вона плакала, били, щось заштовхували до рота. Їй боляче, а нам смішно. Я тепер не розумію, як я міг... Хлопчик з інтелігентної родини... Але це був я...

Єдине, чого ми боялися, щоб наші дівчата про це не дізналися. Наші медсестри. Їх стидалися...»

«Потрапили в оточення... Блукали лісами, болотами. Їли листя, їли кору дерев. Якесь коріння. Нас було п'ятеро, один зовсім хлопчисько. Щойно призвали. Уночі мені сусід шепоче: "Хлопчисько напівживий, все одно помре. Ти розумієш..." - "Ти про що?" - "Мені один зек розповідав... Вони, коли з табору бігли, спеціально брали з собою молодого... Людське м'ясо істівне... Так рятувалися..."»

Ударити сили не стало. Назавтра ми зустріли партизанів...»

«Партизани вдень приїхали на конях до села. Вивели з дому старосту і його сина. Сікли їх по голові залізними прутами, поки вони не впали. І на землі добивали. Я сиділа коло вікна. Усе бачила... Серед партизанів був мій старший брат... Коли він увійшов до нашого будинку і хотів мене обійняти: «Сестричко!!!» - я закричала: «Не підходь! Не підходь! Ти - вбивця!!!» А відтак оніміла. Місяць не розмовляла.

Брат загинув... А що сталося б, якби він був живий? І повернувся б додому...»

«Уранці карателі підпалили наше село... Урятувалися лише ті люди, які втекли до лісу. Утекли без нічого, з порожніми руками, навіть хліба з собою не взяли. Ні яєць, ні сала. Уночі тітка Настя, наша сусідка, біла свою дівчинку, бо та весь час плакала. З тіткою Настею були п'ятеро її дітей. Юлечка, моя подруга, найслабша. Вона завжди хворіла... І чотири хлопчики, всі маленькі, й усі теж просили їсти. І тітка Настя збожеволіла: «У-у-у... У-у-у...» А вночі я почувала... Юлечка вмовляла: «Мамочко, ти мене не топи. Я не буду... Я навіть їсточки просити в тебе не буду. Не буду...»

Уранці Юлечки вже ніхто не побачив...

Тітка Настя... Ми повернулися в село на вуглинки... Село згоріло. Невдовзі тітка Настя повісилася на чорній яблуні у своєму саду. Висіла низько-низько. Діти стояли біля неї і просили їсти...»

Із розмови з цензором:

- Це - брехня! Це наклеп на нашого солдата, який визволив пів-Європи. На наших партизанів. На наш народ-герой. Нам не потрібна ваша маленька історія, нам

потрібна велика історія. Історія Перемоги. Ви не любите наших героїв! Ви не любите наші великі ідеї. Ідеї Маркса і Леніна.

– Так, я не люблю великі ідеї. Я люблю маленьку людину...

Із того, що викинула я сама

«Сорок перший рік... Ми в оточенні. З нами політрук Лунін... Він зачитав наказ, що радянські солдати ворогові не здаються. У нас, як сказав товариш Сталін, полонених немає, а є зрадники. Хлопці вийняли пістолети... Політрук наказав: «Не треба. Живіть, хлопці, ви – молоді». А сам застрелився...

А це вже сорок третій... Радянська армія наступає. Йшли Білоруссю. Пригадую маленького хлопчика. Він вибіг до нас звідкись із-під землі, з льоху, і кричав: «Убийте мою мамку... Убийте! Вона німця любила...» Його очі здавалися круглими зі страху. Слідом бігла чорна стара. Уся в чорному. Бігла і хрестилася: “Не слухайте дитя. Дитя збожеволіло...”»

«Викликали мене до школи... Зі мною розмовляла вчителька, яка повернулася з евакуації:

– Я хочу перевести вашого сина до іншого класу. У моєму класі – найкращі учні.

– Але у мого сина тільки «п'ятірки».

– Це нічого не важить. Хлопчик жив під німцями.

– Так, нам було важко.

– Я не про те. Усі, хто був в окупації... Вони під підозрою...

– Що? Я не розумію...

– Він про німців дітям розповідає. І він заїкається.

– Це в нього зі страху. Його побив німецький офіцер, який жив у нас на квартирі. Був невдоволений, як син почистив йому чоботи.

– Ось бачите... Самі зізнаєтеся... Ви жили поряд із ворогом...

– А хто цього ворога допустив до самої Москви? Хто нас тут залишив із нашими дітьми?

Зі мною – істерика...

Два дні боялася, що вчителька повідомить про мене. Але вона залишила сина у своєму класі...»

«Удень ми боялися німців і поліцаїв, а вночі – партизанів. У мене останню корівку партизани забрали, залишився у нас тільки кіт. Партизани голодні, злі. Повели мою корівку, а я – за ними... Кілометрів десять ішла. Благала – віддайте. Трое дітей голодних у хаті на печі залишила. «Іди, тітко! – насварили. – Бо пристрелимо».

Спробуй знайди під час війни добру людину...

Свій на свого йшов. Діти куркулів повернулися із заслання. Батьки їхні загинули, і вони служили німецькій владі. Мстилися. Один застрелив у хаті старого вчителя. Нашого сусіда. Той колись донос зробив на його батька, розкуркулював. Був затятий комуніст.

Німці спочатку розпустили колгоспи, дали людям землю. Люди зітхнули після Сталіна. Ми сплачували оброк... Акуратно сплачували... А потім стали нас палити. Нас і будинки наші. Худобу забирали, а людей палили.

Ой, доню, я слів боюся. Слова страшні... Я добром рятувалася, нікому не бажала зла. Усіх жаліла...»

«Я до Берліна з армією дійшла...

Повернулася до свого села з двома орденами Слави і медалями. Пожила три дні, а на четвертий раненько мама піднімає мене з ліжка, поки всі сплять: «Донечко, я тобі зібрала вузлик. Йди. Йди... Йди звідси... У тебе ще дві молодші сестрички підрастають. Хто їх заміж візьме? Усі знають, що ти чотири роки була на фронті, з чоловіками...»

Не чіпайте мою душу. Напишіть, як інші писали, про мої нагороди...»

«На війні як на війні. Це вам не театр...

Вишикували на галявині загін, ми стали кільцем. А посередині – Мишко К. і Коля М. – наші хлопці. Мишко був сміливий розвідник, на гармошці грав. Ніхто краще за Колю не співав...

Вирок читали довго: у такому-то селі силоміць вимагали дві пляшки самогону, а вночі... двох хазяйських дівчаток згвалтували... А в такому-то селі у селянина... забрали пальто і швейну машинку, яку відразу ж пропили, у сусідів...

Присуджуються до розстрілу... Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

«Хто розстрілюватиме?» – Загін мовчить... «Хто?» – Мовчимо... Командир сам виконав присуд...»

«Я була кулеметницею. Я стількох убила...

Після війни довго боялася народжувати. Народила, коли заспокоїлася. За сім років...

Але я досі нічого не пробачила. І не пробачу... Я раділа, коли бачила полонених німців. Я раділа, що на них шкода було дивитися: на ногах онучі замість чобіт, на голові онучі... Їх ведуть крізь село, вони просять: «Мати, дай хлеба... Хлеба...» Я була вражена, що селяни виходили з хат і давали їм – той шматок хліба, той картоплину... Хлопчаки бігли за колоною і кидали каміння... А жінки плакали...

Мені здається, що я прожила два життя: перше – чоловіче, друге – жіноче...»

«Після війни... Людське життя було нічого не варте. Наведу такий приклад... Їду після роботи в автобусі, раптом почали кричати: «Тримайте злодія! Тримайте злодія! Моя сумочка...» Автобус зупинився... Одразу – давка. Молодий офіцер виводить на вулицю хлопчиська, кладе його руку собі на коліно і – бах! – ламає її навпіл. Заскакує назад... І ми ідемо... Ніхто не заступився за хлопчину, не покликав міліціонера. Не викликали лікаря. А в офіцера всі груди в бойових нагородах... Я стала виходити на своїй зупинці, він зіскочив і подав мені руку: «Проходьте, дівчино...» Такий галантний...

Це я зараз згадала... А тоді ми ще були військовими людьми, жили за законами воєнного часу. Хіба вони людські?»

«Повернулася Червона армія...

Нам дозволили розкопувати могили, шукати, де наших родичів постріляли. За давніми звичаями, поруч зі смертю треба бути в білому – у білій хустці, у білій сорочці. До останньої своєї хвилини я це пам'ятатиму! Люди йшли з білими вишитими рушниками... Одягнені в усе біле... Де вони його взяли?

Копали... Хто що знайшов – упізнав, то і забрав. Хто руку на тачці везе, хто на підводі голову... Людина довго ціла в землі не лежить, вони всі там перемішалися одне з одним. З глиною, з піском.

Сестру не знайшла, здалося мені, що один шматочок сукні – це її, щось знайоме... Дід теж сказав – заберемо, буде що ховати. Той шматочок сукні ми в домовинку і поклали...

На батька отримали папірець «пропав безвісти». Дехто щось отримував за тих, які загинули, а нас із мамою в сільраді налякали: «Вам ніякої допомоги не дозволено. А може, він живе, лиха не знаючи, з німецькою фрау. Ворог народу».

Я почала шукати батька за Хрущова. Через сорок років. Відповіли мені за Горбачова: «У списках не значиться...» Але відгукнувся його однополчанин, і я дізналася, що загинув батько як герой. Під Могильовом кинувся з гранатою під танк...

Шкода, що моя мама не дочекалася цієї звістки. Вона померла з тавром дружини ворога народу. Зрадника. І таких, як вона, було багато. Не дожили до правди.

Я сходила до мами на могилку з листом. Прочитала...»

«Багато хто з нас вірив...

Ми вважали, що після війни все зміниться... Сталін повірить своєму народові. Але ще війна не скінчилася, а ешелони вже пішли до Магадана. Ешелони з переможцями... Заарештували тих, хто був у полоні, вижив у німецьких таборах, кого відвезли німці на роботу – усіх, хто бачив Європу. Міг би розповісти, як там живе народ. Без комуністів. Які там будинки і які дороги. Про те, що ніде немає колгоспів...

Після Перемоги всі замовкли. Мовчали і боялися, як перед війною...»

«Я – вчитель історії... За моєї пам'яті підручник історії переписували тричі. Я вчила дітей за трьома різними підручниками...

Запитайте нас, поки ми живі. Не переписуйте потім без нас. Запитайте...

Знаєте, як важко вбити людину? Я працювала в підпіллі. За півроку отримала завдання – влаштуватися офіціанткою до офіцерської їдальні... Молода, гарна... Мене взяли. Я мала насипати отруту в котел супу і того ж дня піти до партизанів. А я вже до них звикла, вони вороги, але щодня ти їх бачиш, вони тобі кажуть: «Данке шон... Данке шон...» Це – важко... Убити важко... Убити страшніше, ніж померти...

Я все життя викладала історію... І ніколи не знала, як про це розповісти. Якими словами...»

Мені дісталася власна війна... Я пройшла тернистий шлях укупі зі своїми героїнями. Як і вони, довго не вірила, що наша Перемога має два обличчя – перше вродливе, а друге страшне, у рубцях – нестерпно в нього дивитися. «Урукопашну, убиваючи людину, заглядають їй в очі. То не бомби скидати або стріляти з окопу», – розповідали мені.

Слухати людину, як вона вбивала і вмирала, те саме – дивишся в очі...

«Не хочу згадувати...»

Старий триповерховий будинок на околиці Мінська, з тих, що їх поспіхом і, як тоді здавалося, ненадовго, будували відразу після війни; він давно і затишно обріс кущами жасмину. З нього й почався пошук, який триватиме протягом семи років, дивовижних і болісних семи років, протягом яких я відкрию для себе світ війни, світ із нерозгаданим до кінця нами змістом. Зазнаю болю, ненависті, спокуси. Ніжності і подиву... Спробую збагнути, в чім різниця між смертю і вбивством і де межа між людським і нелюдським. Як людина залишається наодинці з цією божевільною думкою, що вона може вбити іншу людину? Навіть повинна вбити. І дізнаюся, що на війні, крім смерті, існує безліч інших речей, там є все, що й у звичайному нашому житті. Війна – це теж життя. Зіткнуся з багатьма людськими правдами. Таємницями. Замислюся над тим, про що раніше й не здогадувалася. Наприклад, чому ми не дивуємося злу, чому нам бракує подиву перед злом?

Дорога і дороги... Десятки поїздок усією країною, сотні записаних касет, тисячі метрів магнітофонної плівки. П'ятсот зустрічей, а потім збилася з ліку, обличчя забувала, залишалися тільки голоси. У моїй пам'яті звучить хор. Багатоголосий хор, іноді слів майже не чути, тільки плач. Зізнаюся: не завжди вірила, що здолаю цей шлях, здужаю його. Дійду до краю. Видавалися хвилини сумнівів і страху, коли хотілося зупинитися або відійти вбік, але ж уже була не в змозі це зробити. Я стала полонянкою зла, зазирнула в безодню, щоб щось збагнути. Тепер, мені здається, я набула певних знань, але запитань стало ще більше, а відповідей – ще менше.

Але тоді, на самому початку шляху, я цього не підозрювала...

Привела мене до цього будинку невелика замітка в міській газеті, у якій ішлося про те, що нещодавно на Мінському заводі дорожніх машин «Ударник» проводжали на пенсію старшого бухгалтера Марію Іванівну Морозову. А під час війни, розповідалося в тій замітці, вона була снайпером, має одинадцять бойових нагород, на її снайперському рахунку – сімдесят п'ять убитих. Важко було усвідомити, як поєднати військову професію цієї жінки з її мирним заняттям. З буденним газетним знімком. З усіма цими ознаками звичайності.

...Маленька жінка з дівочим вінцем довгої коси навколо голови сиділа у великому кріслі, затуливши обличчя руками:

– Ні-ні, не буду. Знову повертатися туди? Не можу... Дотепер военні стрічки не дивлюся. Я тоді була зовсім дівчинкою. Мріяла і зростала, зростала і мріяла. І ось – війна. Мені навіть шкода тебе... Я знаю, про що кажу... Ти справді хочеш це знати? Як доньку питаю...

Звісно ж, здивувалася:

– А чому до мене? Треба до мого чоловіка, він любить згадувати. Як звали командирів, генералів, номери частин – усе пам'ятає. А я ні. Я пам'ятаю лише те, що зі мною траплялося. Свою війну. Навколо багато людей, але ти завжди сама, адже людина завжди самотня перед смертю. Я пам'ятаю моторошну самотність.

Попросила прибрати магнітофон:

– Мені потрібні твої очі, щоб розповідати, а він заважатиме.

Але за кілька хвилин вона забула про нього...

Марія Іванівна Морозова (Іванушкіна),

ефрейтор, снайпер:

«Це буде проста розповідь... Розповідь звичайної російської дівчини, яких тоді було багато...

Там, де стояло мое рідне село Дяківське, тепер Пролетарський район Москви. Як війна почалася, мені було неповних вісімнадцять років. Коси довгі-довгі, до колін... Ніхто не вірив, що війна надовго, усі чекали – ось-ось скінчиться. Відженемо ворога. Я ходила до колгоспу, потім закінчила бухгалтерські курси, почала працювати. Війна триває... Мої подружки... Мої дівчата кажуть: «Треба йти на фронт». Це вже в повітрі висіло. Записалися всі на курси при військкоматі. Може, хтось і за компанію, не знаю. Нас там вчили стріляти з бойової гвинтівки, кидати гранати. Спершу... Я, зізнаюся, боялася гвинтівку в руки брати, було неприємно. Не могла уявити, що піду когось убивати, просто хотіла на фронт, та й годі. Нас у гуртку навчалось сорок людей. З нашого села – чотири дівчини, ну, всі ми, подружки, із сусіднього – п'ять, словом, із кожного села хтось. І самі

дівчата. Чоловіки вже всі пішли на війну, хто міг. Іноді вістовий приїжджав посеред ночі, давав дві години на збори, і їх вивозили. Траплялося, забирали навіть із поля. (Мовчить.) Я тепер не згадаю – чи були в нас танці, якщо так, то дівчина танцювала з дівчиною, хлопців не залишилося. Села наші притихли.

Незабаром з'явився заклик ЦК комсомолу та молоді, позаяк німці були вже під Москвою, всім стати на захист Батьківщини. Як це Гітлер візьме Москву? Не дамо! Не тільки я... Усі дівчатка виявили бажання йти на фронт. Мій батько вже воював. Ми вважали, що будемо єдиними... Особливими... А прийшли до військкомату – там багато дівчат. Я охнула! Мое серце спалахнуло, сильно так. А відбір був дуже суворий. По-перше, звісно, треба мати міцне здоров'я. Я боялася, що мене не візьмуть, бо в дитинстві часто хворіла і, як казала мама, була хирлявою. Тож мене інші діти кривдили змалку. Утім, якщо вдома, крім дівчини, що йшла на фронт, нікого більше з дітей не було, також відмовляли, бо не можна залишати матір саму. Ой, наші матусі! Сльози в них не висихали... Вони лаяли нас, вони благали... Але я мала ще двох сестер і двох братів, щоправда, значно молодших за мене, та цього не брали до уваги. Тут, як на гріх, з колгоспу всі пішли, на полі нікому працювати, і голова не хотів нас відпускати. Отож нам відмовили. Пішли ми до райкому комсомолу, і там відмовили. Тоді ми делегацією з нашого району поїхали до обкому комсомолу. Усі мов затялися, серця палали. Нас знову звідти відправили додому. І ми вирішили, якщо ми вже тут, у Москві, то треба йти до ЦК комсомолу, на саму гору, до першого секретаря. Домагатися хай би там що... Хто доповідатиме, хто з нас сміливий? Гадали, що тут, напевно, будемо тільки ми, а там до коридору не можна було впхатися, – де вже там до секретаря потрапити. Молодь з усієї країни, багато хто побував в окупації, і тепер вони ждали помститися ворогу за своїх загиблих близьких. З усього Союзу. Так-так... Словом, ми навіть трохи розгубилися...

Увечері, втім, потрапили до секретаря. Нас запитують: «Ну, як ви підете на фронт, якщо не вмієте стріляти?» Тут ми хором відповідаємо, що вже навчилися... «Де? Як? А перев'язувати вмієте?» А нас, знаєте, в тому ж гуртку при військкоматі районний лікар учив перев'язувати. Вони тоді примовкли і вже серйозніше на нас поглянули. Ну, і козир у наших руках, мовляв, там не тільки ми, а нас іще сорок душ, і всі вміють стріляти і надавати першу медичну допомогу. Казали: «Ідіть і чекайте. Ваше питання буде вирішено позитивно». Якими ж ми щасливими були, коли поверталися! Не забути того... Отак...

І вже за кілька днів ми отримали повістки на руки...

Прийшли до військкомату, нас відразу ж в одні двері ввели, а з інших вивели – я таку гарну косу заплела, звідти вже без неї вийшла... Без коси... Постригли по-солдатському... І сукню забрали. Не встигла мамі ні сукню, ні косу віддати. Вона дуже просила, аби щось від мене, мое в неї залишилося. Відразу нас одягли в гімнастерки, пілотки, дали речмішки і в товарний потяг закинули – на соломі. Але солома свіжа, вона досі полев пахла.

Завантажувалися бадьоро. Жваво. З жартами. Пам'ятаю, що багато сміялися.

Куди ідемо? Не знали. Зрештою, нам було не так і важливо, ким ми станемо. Тільки б – на фронт. Усі воюють – і ми. Приїхали на станцію Щолкове, недалеко від неї була жіноча снайперська школа. Отож нас туди. У снайпери. Усі зраділи. Це – справжнє. Будемо стріляти.

Почали навчатися. Вивчали статuti – гарнізонної служби, дисциплінарний, маскування на місцевості, хімізахист. Дівчата всі дуже старалися. Із заплученими очима навчилися збирати і розбирати «снайперку», визначати швидкість вітру, рух цілі, відстань до цілі, окопчики копати, повзати по-пластунськи – те все-все ми вже вмiли. Аби лиш скоріше на фронт. У вогонь... Так-так... Закінчивши курси, вогневу і стройову я здала на «відмінно». Найважче, пам'ятаю, було встати по тривозі й зібратися за п'ять хвилин. Чоботи ми брали на один-два розміри більші, щоб не гаяти час, швидко зібратися. За п'ять хвилин мали одягтися, взутися і вишикуватися. Траплялося, що в чоботях на босу ногу шикуватися вибігали. Одна дівчинка мало ноги не відморозила. Старшина помітив, зробив зауваження, потім учив нас онучі крутити. Стане над нами і гуде: «Як мені, дівчаточка, зробити з вас солдатів, а не мішені для фриців?» Дівчаточка, дівчаточка... Усі нас любили і завжди жаліли. А ми ображалися, що нас жаліють. Хіба ми не такі солдати, як усі?

Ну, і ось прибули ми на фронт. Під Оршу... До шістдесят другої стрілецької дивізії... Командир, як нині пам'ятаю, полковник Бородкін, він побачив нас, розсердився: дівчат мені нав'язали. Мовляв, що це за жіночий хоровод? Кордебалет! Тут війна, а не танцюльки. Страшна війна... Але потім запросив до себе, пригостив обідом. І, чуємо, запитує свого ад'ютанта: «Чи немає у нас чогось солодкого до чаю?» Ну, ми, звісно, образилися: за кого він нас має? Ми воювати приїхали. А він нас сприймав не як солдатів, а як дівчат. За віком ми йому годилися в дочки. «Що ж я з вами робитиму, любі ви мої? Де вас таких назбирали?» Ось як він до нас ставився, як він нас зустрів. А ми ж уявляли, що вже вояки. Отак... На війні!

Наступного дня змусив показати, як уміємо стріляти, маскуватися на місцевості. Відстрілялися добре, навіть краще, ніж чоловіки-снайпери, яких відкликали з передової на дводенні курси і які дуже дивувалися, що ми виконуємо їхню роботу. Вони, напевно, вперше бачили жінок-снайперів. Після стрілянини – маскування на місцевості... Полковник прийшов, ходить оглядає галявину, потім став на одну купину – нічого не видно. І тут «купина» під ним почала благати: «Ой, товаришу полковнику, не можу більше, важко». Сміх та й годі! Він повірити не міг, що так добре можна замаскуватися. «Тепер, – каже, – свої слова про дівчат беру назад». Але все одно мучився... Довго не міг до нас звикнути...

Вийшли ми вперше на «полювання» (так снайпери це називають), моєю напарницею була Маша Козлова. Замаскувалися, лежимо: я веду спостереження, Маша – з гвинтівкою. І раптом Маша мені:

– Стріляй, стріляй! Бачиш, німець...

Я їй відповідаю:

– Я спостерігаю. Ти стріляй!

– Поки ми тут з'ясовуватимемо, – каже вона, – він піде.

А я їй своє:

– Спочатку треба стрілецьку карту скласти, орієнтири нанести: де сарай, берізка...

– Ти, як у школі, розводитимеш паперову тяганину? Я приїхала не папірці перекладати, а стріляти!

Бачу, що Маша вже сердиться на мене.

– Ну, то стріляй, чого ти?

Так ми сперечалися. А тим часом, справді, німецький офіцер інструктував солдатів. Підійшов візок, і солдати ланцюжком передавали якийсь вантаж. Цей

офіцер постояв, щось скомандував, потім зник. Ми сперечаємося. Я бачу, що він уже двічі показався, і якщо ми ще раз прогавимо, то це кінець. Прогавимо його. І коли він з'явився втретє – це ж мить: то з'явиться, то сховається, – я вирішила стріляти. Зважилася, і раптом така думка промайнула: це ж людина, хоч і ворог, але людина, і в мене якось почали тремтіти руки, тіло дроз проймає, морозом обсіпало. Якийсь страх... До мене іноді уві сні й тепер повертається це відчуття... Після фанерних мішеней стріляти по живій людині було важко. Я ж її бачу в оптичний приціл, добре бачу. Начебто вона близько... І всередині якийсь супротив... Щось не пускає, не можу зважитися. Але я перемогла себе, натиснула спусковий гачок... Він змахнув руками і впав. Убила його чи ні, не знаю. Але мене після того ще дужче почали бити дрижаки, якось страшно стало: я – вбила людину?! До цієї думки треба було звикнути. Так... Словом, жах! Неможливо забути таке...

Коли ми повернулися, почали у своєму взводі розповідати, що зі мною сталося, провели збори. У нас комсоргом була Клава Іванова, вона мене умовляла: «Їх не жаліти треба, а ненавидіти». У неї фашисти батька вбили. Ми, було, заспіваємо, а вона просить: «Дівчатка, не треба, ось переможемо цих гадів, тоді й співатимемо».

І не відразу... Не відразу в нас вийшло. Не жіноча то справа – ненавидіти і вбивати. Не наша... Треба було себе переконувати. Умовляти...»

За кілька днів Марія Іванівна зателефонує мені й запросить до своєї фронтової подруги Клавдії Григорівни Крохіної. І я ще раз почую...

Клавдія Григорівна Крохіна,

старший сержант, снайпер:

«Уперше страшно... Дуже страшно...

Ми залягли, і я спостерігаю. І ось помічаю: один німець з окопу підвівся. Я клацнула, і він упав. І ось, знаєте, мене всю затрясло, я чула, як стукотіли мої кістки. Стала плакати. Коли по мішенях стріляла – нічого, а тут: я – вбила! Я! Вбила якусь незнайому мені людину. Я нічого про неї не знаю, але я її вбила.

Потім це минуло. І ось як... Як це сталося... Ми вже наступали, йшли повз невелике селище. Здається, на Україні. І там біля дороги побачили барак чи будинок, неможливо було вже розібрати, це все горіло, згоріло вже, лише чорні камені залишилися. Фундамент... Багато хто з дівчаток не підійшов, а мене як потягнуло... Між тим вугіллям ми знайшли людські кістки, серед них зірочки обгорілі, це наші поранені або полонені згоріли. Після цього хоч скільки я вбивала, мені вже не було шкода. Як побачила ці чорні зірочки...

...Повернулася з війни сива. Двадцять один рік, а я вся біленька. Я мала важке поранення, контузію, погано чула на одне вухо. Мама мене зустріла словами: «Я вірила, що ти прийдеш. Я за тебе молилася день і ніч». Брат на фронті загинув. Вона плакала.

Мама плакала:

– Однаково тепер – народжуй дівчаток чи хлопчиків. Але він усе ж чоловік, він зобов'язаний був обороняти Батьківщину, а ти ж дівчинка. Про єдине я Бога прохала: якщо тебе покалічать, то нехай краще вб'ють. Весь час ходила на станцію. До поїздів. Одного разу побачила там військову дівчину з обгорілим обличчям... Здрігнулася – ти! Я за неї теж потім молилася.

У нас неподалік будинку, а родом я з Челябінської області, так у нас там велися якісь розробки руди. Щойно починалися вибухи, а це бувало завжди чомусь уночі, я враз підхоплювалася з ліжка і передусім хапала шинель – і бігти, мені треба було хутко кудись бігти. Мама мене схопить, пригорне до себе і вмовляє: «Прокинься, прокинься. Війна скінчилася. Ти – вдома». Я приходила до тяти, почувши її слова: «Я – твоя мама. Мама...» Говорила вона тихо. Тихо... Гучні слова мене лякали...»

У кімнаті тепло, але Марія Іванівна закутується у важкий вовняний плед – їй холодно. Веде далі:

«Хутко стали солдатами... Знаєте, не було багато часу думати. Переживати свої почуття...

Наші розвідники взяли в полон одного німецького офіцера, і він був украй здивований, що в його розташуванні вибито багато солдатів і всі поранення тільки в голову. Майже в те саме місце. Звичайний, повторював він, стрілець не

здатний зробити стільки влучень у голову. Так точно. «Покажіть, – попросив, – мені цього стрільця, який стількох моїх солдатів убив. Я велике поповнення отримував, і щодня до десяти осіб вибувало». Командир полку відповідає: «На жаль, не можу показати, це була дівчина-снайпер, але вона загинула». Це була Саша Шляхова. Вона загинула у снайперському поединку. І що її підвело – це червоний шарф. Вона дуже любила цей шарф. А червоний шарф на снігу помітний, демаскування. І от коли німецький офіцер почув, що це дівчина, він був вражений, не знав, як реагувати. Він довго мовчав. На останньому допиті перед тим, як його відправили до Москви (з'ясувалося – велике цабе!), зізнався: «Мені зроду не доводилося воювати з жінками. Ви всі вродливі... А наша пропаганда стверджує, що в Червоній армії воюють не жінки, а гермафродити...» Так нічого й не зрозумів. Так... Не забути цього...

Ми ходили парами, наодинці зрання до смеркання сидіти важко, очі втомлюються, сльозяться, рук не чуєш, усе тіло від напруження німіє. Навесні дуже важко. Сніг, він під тобою тане, ти – у воді весь день. Плаваєш, а буває, що і примерзнеш до землі. Тільки замерехтять світанок – виходили і з темрявою поверталися з передової. Дванадцять, а то й більше годин лежали в снігу або видиралися на верхівку дерева, на дах сараю чи зруйнованого будинку і там маскувалися, щоб ніхто не помітив, де ми, звідки ведемо спостереження. Намагалися якомога ближче знайти позицію: сімсот-вісімсот, а то й п'ятсот метрів нас відділяло від траншей, у яких сиділи німці. Рано-вранці навіть їхні розмови було чути. Сміх та й годі.

Не знаю, чому ми не боялися... Тепер не розумію...

Наступали, дуже швидко наступали... І видихалися, забезпечення від нас відстало: скінчилися боеприпаси, не стало продуктів, кухню й ту розбило набоем. Третю добу сиділи на сухарях, язики всі обдерли так, що й не повернеш ними в роті. Мою напарницю вбили, я з «новенькою» йшла на передову. І раптом бачимо – на «нейтралці» лоша. Таке гарне, хвіст у нього пухнастий. Гуляє собі спокійно, наче так і треба, наче й війни немає. І німці, чуємо, загелготали, його побачили. Наші солдати теж перемовляються:

– Піде. А був би добрий суп...

– З автомата на такій відстані не дістанеш.

Побачили нас:

– Снайпери йдуть. Вони його зараз... Нумо, дівчата!

Я вмить, за звичкою, націлилась і вистрілила. У лошати ноги підломилися, звалилося набік. Мені здалося, може, це вже галюцинація, але мені здалося, що воно тоненько-тоненько заіржало.

І лише після цього подумала: навіщо я це зробила? Таке гарне, а я його вбила, я його до супу! За спиною чую, хтось схлипує. Озирнулася, а це «новенька».

– Чого ти? – запитую.

– Лоша шкода, – повні очі сліз.

– Ох, яка ж бо тонка натура! А ми вже три дні голодні. Шкода, бо ще нікого не ховала. Спробуй пройти за день тридцять кілометрів із повним спорядженням, та ще голодною. Спочатку фриців треба вигнати, а потім переживати. Жаліти. Потім... Розумієш, потім...

Дивлюся на солдатів, вони ж ось щойно мене заохочували, кричали. Просили. Тільки-но... Кілька хвилин тому... Ніхто на мене не дивиться, ніби мене не помічають, кожен усунувся і своє щось робить. Курять, копають... Хтось щось точить... А мені хоч скач хоч плач! Ніби я шкуродер який, мені кого завгодно вбити неважко. А я змалку все живе любила. У нас – я вже до школи ходила – корова захворіла, і її прирізали. Я два дні плакала. Без упину. А тут – бац! – і стрельнула по беззахисному лошаті. І можна сказати... За два роки вперше лоша побачила...

Увечері несуть вечерю. Кухарі: «Ну, молодець снайпер! Сьогодні м'ясо в котлі». Поставили нам казанки і пішли. А дівчата мої сидять, до вечері не торкаються. Я зрозуміла, в чому річ: у плач – і геть із землянки... Дівчата за мною, почали мене всі разом розраджувати. Хутко розхапали свої казанки і нумо сьорбати...

Отаке було... Так... Не забудеш...

Уночі у нас, звісно, балачки. Про що ми розмовляли? Звичайно, про домівку, кожна про маму свою розповідала, у кого батько чи брати воювали. І про те, ким ми станемо після війни. Як повиходимо заміж і чи будуть чоловіки нас любити. Командир сміявся:

– Ох, дівки! Дуже ви гарні, але після війни побояться з вами одружуватися. Рука тверда, тарілкою запустиш у лоба – не промахнешся.

Я чоловіка на війні зустріла, в одному полку служили. У нього два поранення, контузія. Він війну від початку до кінця пройшов, і потім усе життя був військовим. Йому не треба пояснювати, що таке війна. Звідки я повернулася? Яка? Якщо я говорю підвищеним тоном, він або не помітить, або промовчить. А я його вибачаю. Теж навчилася. Двох дітей виростили, вони закінчили інститути. Син і донька.

А що вам іще розповісти... Ну, демобілізували мене, приїхала я до Москви. А від Москви до нас ще їхати і кілька кілометрів іти пішки. Тепер там метро, а тоді були старі вишневі садки, глибокі яруги. Один ярок дуже великий, мені через нього треба перейти. А вже стемніло, поки я дісталася сюди. Звісно, я через цей ярок боялася йти. Стою і не знаю, як вчинити: чи то мені повертатися і чекати світанку, чи то набратися хоробрості і – ризикнути. Тепер згадую – і смішно: фронт позаду, хоч що бачила: і трупи, і всіляке, а тут яр перейти страшно. Я досі пам'ятаю запах трупів, змішаний із запахом махорки... Але так дівчиськом і залишилася. У вагоні, коли їхали... Поверталися вже з Німеччини додому... Миша у когось із рюкзака вискочила, так всі наші дівчата аж підхопилися, ті, які на верхніх полицях, стрімголов звідти, пищать. А був із нами капітан, він дивувався: «У кожної орден, а мишей боїтеся».

На мое щастя, їхала вантажівка. Думаю: проголосую.

Машина зупинилася.

– Мені до Дяковського, – кричу.

– І мені до Дяковського, – відчиняє дверцята молодий хлопець.

Я – до кабіни, він – мій чемодан до кузова, і поїхали. Бачить, що я у формі, з нагородами. Запитує:

– Скільки німців вбила?

Я йому відповідаю:

– Сімдесят п'ять.

Він, стримуючи сміх:

– Брешеш, мабуть, і в очі жодного не бачила?

А я тут його і впізнала:

– Колька Чижов? Це ти? Пам'ятаеш, я тобі червону краватку пов'язувала?

До війни я працювала якось у своїй школі піонервожатою.

– Марусько, ти?

– Я...

– Справді? – загальмував машину.

– Додому доведи, що ж ти посеред дороги гальмуєш? – У мене на очі сльози навернулися. І бачу, що в нього теж. Отака зустріч!

До будинку під'їхали, він біжить із валізою до моєї матері, танцює надворі з цією валізою:

– Швидше, я вам доньку привіз!

Не забути... Ну-у-у... Ну як таке забути?

Повернулася, і все треба було починати спочатку. У черевичках вчилася ходити, на фронті ж три роки в чоботях. Звикли до ременів, завжди підтягнуті, здавалося, що тепер одяг на нас мішком висить, якось ніяково почувашся. Із

жахом дивилася на спідницю... На сукню... Ми ж завжди на фронті в штанях, увечері їх випереш, під себе покладеш, ляжеш – от і випрасувані. Щоправда, не зовсім сухі і на морозі крижаною кіркою вкривалися. А в спідниці як ходити? Ноги наче сплутані. Йдеш у цивільному одязі, у черевичках, зустрінеш офіцера, мимохить рука тягнеться, щоб честь віддати. Звикли: пайок, на всьому державному, і приходиш до хлібної крамниці, береш хліб, скільки тобі треба, і забуваєш розплатитися. Продавчиня, вона вже тебе знає, розуміє, у чім річ, і соромиться нагадати, а ти не заплатила, взяла й пішла. Потім тобі вже совісно, наступного дня просиш вибачити, береш щось і розплачуєшся за все відразу. Треба було наново вчитися всього звичного. Згадати звичайне життя. Нормальне! З ким поділитися? Прибіжиш до сусідки... До мами...

Я ось про що думаю... Послухайте-но. Скільки часу тривала війна? Чотири роки. Дуже довго... Ні птахів, ні квітів не пам'ятаю. Вони, звісно, були, але я їх не пам'ятаю. Так-так... Дивно, еге ж? Хіба можуть бути кольоровими стрічки про війну? Там усе чорне. Тільки кров іншого кольору, лише кров червона...

Ми нещодавно, десь років вісім тому, нашу Машеньку Алхімову знайшли. Поранило командира артдивізіону, вона поповзла його рятувати. Попереду розірвався набій... Просто перед нею... Командир загинув, до нього вона доповзти не встигла, і їй обидві ноги пошматувало, та так, що ми насилу перев'язали. Намучилися. І сьак і так пробували. Несли на ношах до медсанбату, а вона просила: «Дівчата, пристріліть... Я не хочу така жити...» Так просила і благала... Так! Відправили її до госпіталю, а самі далі пішли, у наступ. Коли почали шукати... Слід її вже втратили. Ми не знали: де вона, що з нею. Багато років... Скрізь писали, але ніхто позитивної відповіді не давав. Допомогли нам слідопити із сімдесят третьої школи міста Москви. Ті хлопчики, ті дівчатка... Вони знайшли її за тридцять років по війні, знайшли в будинку інвалідів, десь на Алтаї. Дуже далеко. Усі ці роки вона по інтернатах для інвалідів, по госпіталях кочувала, її десятки разів оперували. Вона матері своїй навіть не зізналася, що жива... Від усіх сховалася... Ми її привезли на нашу зустріч. Сльозами всі заливалися. Потім звели з матір'ю... За тридцять із гаком років вони зустрілися... Мати трохи не збожеволіла: «Яке щастя, що мое серце з горя раніше не розірвалося. Яке щастя!» А Машенька повторювала: «Тепер мені не страшно зустрітися. Я вже стара». Так... Якщо коротко... Це і є війна...

Пам'ятаю, лежу вночі в землянці. Не сплю. Десь артилерія працює. Наші пострілюють... І так не хочеться вмирати... Я клятву дала, військову клятву, якщо треба, віддам життя, але так не хочеться вмирати. Звідти навіть якщо живий

повернешся, душа болітиме. Тепер думаю: краще б у ногу чи в руку поранило, нехай би тіло боліло. А то душа... Дуже боляче. Ми ж молоденькі зовсім на фронт пішли. Дівчатка. Я на війні навіть піросла. Мама вдома поміряла... Я піросла на десять сантиметрів...»

На прощання незграбно протягне до мене гарячі руки й обійме: «Прости...»

«Піросліть, дівчатка... Ви ще зелені...»

Голоси... Десятки голосів... Вони обрушилися на мене, розкриваючи незвичну правду, і вона, та правда, вже не вмщалася до короткої і знайомої з дитинства формули – ми перемогли. Сталася миттєва хімічна реакція: пафос розчинився в живій тканині людських долі, він виявився найменш довговічною речовиною. Доля – це коли ще щось стоїть поза словами.

Що я хочу почути через десятки років? Що відбувалося під Москвою або під Сталінградом, опис військових операцій, забуті назви взятих висот і висоток? Мені потрібні розповіді про рух ділянок і фронтів, про відступ і наступ, про кількість підірваних ешелонів і партизанських рейдів – про все, про що вже написано тисячі томів? Ні, я шукаю інше. Я збираю те, що назвала б знанням духу. Йду слідами душевного життя, веду запис душі. Шлях душі для мене важливіший, ніж сама подія, не так важливо чи не дуже важливо, не на першому місці, «як це було», а тривожить і лякає інше – що там з людиною сталося? Що вона там побачила і зрозуміла? Про життя і смерть узагалі? Про саму себе, нарешті? Пишу історію почуттів... Історію душі... Не історію війни або держави і не життя героїв, а історію маленької людини, викинутої з простого життя до епічної глибини величезної події. До великої Історії.

Дівчата сорок першого... Передовсім хочу спитати: звідки вони такі? Чому їх було так багато? Як зважилися нарівні з чоловіками взяти зброю до рук? Стріляти, мінувати, підривати, бомбити – вбивати?

Те ж саме запитання ще в дев'ятнадцятому столітті поставив собі Пушкін, публікуючи в журналі «Современник» уривок із записок кавалерист-дівичі Надії Дурової, яка брала участь у війні з Наполеоном: «Які причини змусили молоду

дівчину з доброго дворянського роду залишити батьківський дім, відректися від своєї статі, прийняти на себе труди й обов'язки, які лякають і чоловіків, і з'явитися на полі битв – і яких! Наполеонівських. Що спонукало її? Таємні сердечні жалі? Палка уява? Уроджена невгамовна схильність? Кохання?»

Та що ж зрештою?! За сто з гаком років те саме запитання...

Про клятви і молитви

«Я хочу говорити... Говорити! Виговоритися! Нарешті і нас хочуть вислухати. Ми стільки років мовчали, навіть удома мовчали. Десятки років. Перший рік, коли я повернулася з війни, я говорила-говорила. Ніхто не слухав. І я замовкла... Добре, що ти прийшла. Я завжди когось чекала, знала, що хтось прийде. Має прийти. Я була тоді юною. Зовсім юною. Шкода. Знаєш чому? Не вміла це навіть запам'ятати...

За кілька днів до війни ми говорили з подружкою про війну, ми були впевнені – ніякої війни не буде. Пішли з нею в кіно, перед стрічкою показували журнал: Ріббентроп і Молотов тиснули один одному руки. На пам'ять спали слова диктора, що Німеччина – вірний друг Радянського Союзу.

Не минуло й місяця, як німецькі війська опинилися вже під Москвою...

У нас восьмеро дітей у сім'ї, перші четверо дівчатка, я найстарша. Тато прийшов якось із роботи і плаче: «Я колись радів, що в мене перші дівчатка. Панночки. А тепер у кожного хтось іде на фронт, а в нас нікому... Я старий, мене не беруть, ви – дівчата, а хлопчики маленькі». Те в нас у сім'ї якось дуже переживали.

Організували курси медсестер, і батько нас із сестрою туди відвів. Мені – п'ятнадцять років, а сестрі – чотирнадцять. Він казав: «Ото все, що я можу віддати для перемоги. Моїх дівчаток...» Іншої думки тоді не існувало.

За рік я потрапила на фронт...»

Наталя Іванівна Сергеева,

рядова, санітарка

«Перші дні... У місті безлад. Хаос. Крижаний страх. Якихось шпигунів усі ловили. Умовляли одне одного: «Не треба піддаватися на провокацію». Нікому навіть на думку не спадало, що наша армія зазнала катастрофи, її розгромили за кілька тижнів. Нас навчали, що ми воюватимемо на чужій території. «Ні п'яді своєї землі не віддамо...» А тут відступаємо...

Перед війною ходили чутки, що Гітлер готується вчинити напад на Радянський Союз, але такі розмови суворо заборонялися відповідними органами... Вам зрозуміло, які це органи? НКВС... Чекісти... Якщо люди перешіптувалися, то вдома, на кухні, а в комуналках – лише у своїй кімнаті, за зачиненими дверима або у ванній, відкрутивши перед тим кран із водою. Та коли Сталін заговорив... Він звернувся до нас: «Брати і сестри...» Тут усі забули свої образи... Наш дядько сидів у таборі, мамин брат, він був залізничник, старий комуніст. Його заарештували на роботі... Вам зрозуміло – хто? НКВС... Нашого улюбленого дядька, а ми знали, що він ні в чому не винен. Вірили. Він мав нагороди ще з громадянської війни... Але після промови Сталіна мама сказала: «Захистимо Батьківщину, а по тому розберемося». Батьківщину любили всі.

Я побігла відразу до військкомату. З ангіною побігла, у мене ще й температура не впала. Але я не змогла чекати...»

Олена Антонівна Кудіна,

рядова, шофер

«У нашої матері не було синів... Ростила п'ятьох дочок. Оголосили: «Війна!» У мене був чудовий музикальний слух. Мріяла вступати до консерваторії. Я вирішила, що слух мій згодиться на фронті, я буду зв'язковою.

Евакуювалися до Сталінграда. А коли Сталінград опинився в облозі, добровільно пішли на фронт. Усі разом. Уся сім'я: мама і п'ятеро дочок, а батько тоді вже воював...»

Антоніна Максимівна Князева,

молодший сержант, зв'язкова

«Єдине бажання мали всі: потрапити на фронт... Страшно? Звісно, страшно... Але все одно... Пішли до військкомату, а нам кажуть: «Підростіть, дівчатка... Ви ще зелені...» Нам по шістнадцять-сімнадцять років. Але я домоглася свого, мене взяли. Ми хотіли з подругою до снайперської школи, а нам сказали: “Будете регулювальницями. Нема коли вас навчати”».

Мама кілька днів вартувала на станції, коли нас повезуть. Побачила, як ми йшли вже до складу, передала мені пиріг, десяток яєць – і зомліла...

Тетяна Юхимівна Семьонова,

сержант, регулювальниця

«Світ ураз переінівся... Я пам'ятаю перші дні... Мама стояла ввечері коло вікна і молилася. Я не знала, що моя мама вірить у Бога. Вона дивилася і дивилася на небо...

Мене мобілізували, я була лікарем. Я їхала з почуття обов'язку. А мій тато був щасливий, що дочка на фронті. Боронить Батьківщину. Тато йшов до військкомату рано-вранці. Він ішов отримувати мій атестат і йшов рано-вранці навмисне, щоб усі в селі бачили, що його дочка на фронті...»

Єфросинія Григорівна Бреус,

капітан, лікарка

«Літо... Останній мирний день... Увечері ми на танцях. Нам по шістнадцять років. Ми ходили ще компанією, проводили разом одного, потім другого. У нас не траплялося, щоб відокремився хтось парою. Йдемо, припустімо, шестеро

хлопчиків і шестеро дівчаток.

І ось уже за два тижні цих хлопців, курсантів танкового училища, які нас проводжали з танців, привозили каліками, у бинтах. Це був жах! Жах! Якщо почую: хтось сміється, я не можу цього пробачити. Як можна сміятися, як можна чомусь радіти, коли така війна йде?

Незабаром батько пішов в ополчення. Удома залишилися лише малі брати і я. Брати були тридцять четвертого і тридцять восьмого року народження. І я сказала мамі, що піду на фронт. Вона плакала, я й сама вночі плакала. Але втекла з дому... Написала мамі з частини. Звідти вона повернути мене вже ніяк би не могла...»

Лілія Михайлівна Бутко,

хірургічна медсестра

«Наказ: шикуйся... Стали ми за зростом, я найменша. Командир іде, дивиться. Підходить до мене:

– А це що за Дюймовочка? Що ти тут робиш? Може, повернешся до мами і підростеш?

А мами в мене вже не було... Мама загинула під бомбардуванням...

Найсильніше враження... На все життя... Трапилося це в перший рік, коли ми відступали... Я побачила – ми ховалися поза кущами, – як наш солдат кинувся з гвинтівкою на німецький танк і бив прикладом по броні. Бив, кричав і плакав, поки не впав. Поки його не розстріляли німецькі автоматники. Перший рік воювали з гвинтівками проти танків і “месерів”...»

Поліна Семенівна Ноздрачова,

санінструктор

«Я просила маму... Я її благала: лише не треба плакати... Це діялося не вночі, але було темно, і стояло суцільне голосіння. Вони не плакали, наші матері, що проводжали своїх дочок, вони голосили. Моя мама стояла, як кам'яна. Вона трималася, вона боялася, щоб я не заревіла. Я ж була маминою донькою, мене вдома пестили. А тут постригли під хлопчика, тільки маленьку гривку залишили. Вони з батьком мене не пускали, а я тільки тим і жила: на фронт, на фронт! На фронт! Ось ці плакати, які тепер висять у музеї: «Батьківщина-мати кличе!», «Що ти зробив для фронту?» – на мене, наприклад, дуже діяли. Завжди були перед очима. А пісні? «Вставай, страна огромная... Вставай на смертный бой...»

Коли ми їхали, нас вразило, що просто на перонах лежали вбиті. Це вже була війна... Але молодість брала своє, і ми співали. Навіть щось веселе. Якись частівки.

Під кінець війни у нас уся сім'я воювала. Батько, мама, сестра – вони стали залізничниками. Вони рухались одразу за фронтом і відновлювали дорогу. Медаль «За перемогу» у нас отримали всі: батько, мама, сестра і я...»

Євгенія Сергіївна Сапронова,

гвардії сержант, авіамеханік

«До війни я працювала в армії телефоністкою... Наша частина розташовувалася в місті Борисові, до якого війна докотилася в перші ж тижні. Начальник зв'язку вишикував всіх нас. Ми не служили, ми не солдати, ми були вільнонайманими.

Він нам каже:

– Почалася війна жорстока. Вам буде дуже важко, дівчатам. І поки не пізно, якщо хто хоче, можете повернутися до себе додому. А ті, хто вирішить залишитися на фронті, крок уперед...

І всі дівчата, до єдиної, ступили крок уперед. Нас душ із двадцять. Усі були готовими обороняти Батьківщину. А до війни мені навіть книжки про війну не подобалися, подобалося читати про любов. А тут?!

Сиділи за апаратами день крізь день, цілодобово. Солдати принесуть нам казанки, під'імо, подрімаємо тут, коло апаратів, і знову надягаємо навушники. Немає часу помити голову, тоді я попросила: "Дівчата, відріжте мені коси..."»

Галина Дмитрівна Запольська,

телефоністка

«Ми ходили і ходили до військкомату...

І коли знову прийшли, якого вже разу, не пам'ятаю, військком трохи нас не випихав: «Ну, коли б бодай якусь спеціальність мали. Були б ви медсестрами, шоферами... Ну що ви вмієте? Що ви робитимете на війні?» А ми не розуміли. У нас такого питання не виникало: що ми робитимемо? Хотіли воювати – та й годі. До нас не доходило, що воювати – це щось уміти робити. Щось конкретне. І він нас приголомшив своїм запитанням.

Я і ще декілька дівчаток пішли на курси медсестер. Нам там сказали, що треба вчитися шість місяців. Ми вирішили: ні, це довго, це не годиться. Були ще курси, на яких навчалися три місяці. Справді, три місяці – це теж, як ми вважали, довго.

Але ці курси саме добігали кінця. Ми попросили, щоб нас допустили до іспитів. Ще місяць тривали заняття. Уночі ми працювали на практиці в госпіталі, а вдень навчалися. Отож ми навчалися понад місяць...

Відрядили нас не на фронт, а до госпіталю. Це діялося наприкінці серпня сорок першого року... Школи, лікарні, клуби були переповнені пораненими. Але в лютому я пішла з госпіталю, можна сказати, втекла, дезертирувала, по-іншому не назвеш. Без документів, без нічого втекла на санітарний поїзд. Написала записочку: «Чергувати не прийду. Вирушаю на фронт». І все...»

Олена Павлівна Яковлева,

старшина, медсестра

«У мене того дня було побачення... Я летіла туди на крилах... Гадала – сьогодні він мені зізнається: «Люблю», а він прийшов сумний: «Віро, війна! Нас просто із занять відправляють на фронт». Він навчався у військовому училищі. Ну, і я, звісно, відразу ж уявила себе в ролі Жанни д'Арк. Тільки на фронт і тільки гвинтівку в руки. Ми маємо бути разом. Тільки разом! Побігла до військкомату, але там мені відказали суворо: «Потрібні поки лише медики. І вчитися треба шість місяців». Шість місяців – це ж здуріти! У мене – любов...

Якось мене переконали, що треба вчитися. Гарзд, вчитимуся, але не на медсестру... Я хочу стріляти! Стріляти, як і він. Якось я вже була до того готова. У нашій школі часто виступали герої громадянської війни і ті, хто воював в Іспанії.

Дівчата почувалися нарівні з хлопчиками, нас не розділяли. Навпаки, з дитинства, зі школи ми чули: «Дівчата – за кермо трактора!», «Дівчата – за штурвал літака!» Ну, а тут ще любов! Я навіть уявляла, як ми з ним загинемо разом. В одному бою...

Училася я в театральному інституті. Мріяла стати актрисою. Мій ідеал – Лариса Рейснер. Жінка-комісар у шкіряній куртці... Мені подобалося, що вона вродлива...»

Віра Даниловцева,

сержант, снайпер

«Моїх друзів, усі вони були старшими, забрали на фронт... Я страшенно плакала, що залишилася сама, мене не взяли. Мені сказали: «Треба, дівчинко, вчитися».

Але провчилися ми недовго. Декан наш недовзі виступив і сказав:

– Закінчиться війна, дівчатка, згодом будете доучуватися. Треба боронити Батьківщину.

На фронт нас проводжали шефи із заводу. Це сталося влітку. Я пам'ятаю, що всі вагони були в зелені, у квітах. Підносили нам подарунки. Мені припало найсмачніше домашнє печиво і гарний светрик. З яким азартом я танцювала на

пероні український гопак!

Їхали багато діб... Вийшли з дівчатками на якійсь станції з відром, щоб води набрати. Озиралися і охнули: один за одним йшли ешелони, і там самі лише дівчата. Співають. Махають нам – хто косинками, хто пілотками. З'ясувалося: чоловіків бракує, полягли вони... Або в полоні. Тепер ми замість них.

Мама написала мені молитву. Я поклала її всередину медальйона. Мабуть, і допомогло – я повернулася додому. Я перед боем медальйон цілувала...»

Ганна Миколаївна Хролович,

медсестра

«Я була льотчицею...

Коли навчалася ще в сьомому класі, до нас прилетів літак. Це в ті роки, уявляєте, у тридцять шостому році. У той час це було дивиною. І тоді ж з'явився заклик: «Дівчата і хлопці – на літак!» Я, звісно, як комсомолка була в передових лавах. Відразу записалася до аероклубу. Батько, щоправда, категорично виступав проти. Раніше в сім'ї нашій всі були металургами, кілька поколінь металургів-доменщиків. І батько вважав, що металургом бути – жіноча робота, а льотчиком – ні. Начальник аероклубу дізнався про це і дозволив покатати батька на літаку. Я так і зробила. Ми піднялися з батьком у повітря, і з того дня він мовчав. Йому сподобалося. Закінчила аероклуб із відзнакою, добре стрибала з парашутом. До війни встигла ще вийти заміж, народила дівчинку.

З перших днів війни в нашому аероклубі почалися пертурбації: чоловіків забирали, а замінювали їх ми, жінки. Навчали курсантів. Роботи було багато, зранку до ночі. Чоловік мій пішов на фронт одним із перших. Залишилася в мене тільки фотографія: стоїмо з ним удвох біля літака, у льотних шоломах... Жили ми тепер удвох із донькою, жили постійно в таборах. А як жили? Я вранці її зачину, дам каші, і з четвертої години ранку ми вже літаємо. Повертаюся ввечері, а вона іла чи не іла, вся вимазана тією кашею. Уже навіть не плаче, а лише дивиться на мене. Очі в неї великі, як у чоловіка...

Наприкінці сорок першого я отримала похоронку: чоловік загинув під Москвою. Він був командиром ланки. Я любила свою доньку, але відвезла її до його рідних. І попросилася на фронт...

Останньої ночі... Усю ніч простояла коло дитячого ліжечка на колінах...»

Антоніна Григорівна Бондарева,

гвардії лейтенант, старший льотчик

«Мені виповнилося вісімнадцять років... Я така радісна, у мене – свято. А всі навколо кричать: «Війна!!!» Пам'ятаю, як люди плакали. Скількох зустрічала людей на вулиці, усі плакали. Деякі навіть молилися. Було незвично... Люди на вулиці моляться і хрестяться. У школі нас учили, що Бога немає. Але ж де наші танки і наші гарні літаки? Ми їх завжди бачили на парадах. Пишалися! Де наші полководці? Будьонний... Був, звісно, момент розгубленості. А потім стали думати про інше: як перемогти?

Навчалася я на другому курсі фельдшерсько-акушерської школи в місті Свердловськ. Відразу подумала: «Раз війна, то потрібно на фронт». У мене тато комуніст із великим стажем, політкаторжанин. Він нас змалку напоумляв, що Батьківщина – це все, Батьківщину треба боронити. І я не вагалася: якщо я не піду, то хто піде? Я повинна...»

Серафима Іванівна Панасенко,

молодший лейтенант, фельдшер мотострілецького батальйону

«Мама прибігла до поїзда... Моя мама була сувора. Вона зроду нас не цілувала, не хвалила. Якщо щось добре, то вона лиш ласкаво дивиться, та й годі. А тут вона прибігла, схопила мою голову і цілує мене, цілує. І так дивиться в очі... Дивиться... Довго... Я зрозуміла, що вже ніколи не побачу свою маму. Я відчула... Захотілося покинути все, віддати речмишок і повернутися додому. Мені стало всіх шкода... Бабусю... І братиків...

Тут заграла музика... Команда: «Ро-о-зійдись!!! Сі-і-дай! До ва-го-о-о-нів!...»

Я довго махала і махала рукою...»

Тамара Улянівна Ладиніна,

рядова, піхотинець

«Зарахували мене до полку зв'язку... Нізащо б не пішла у зв'язок і не погодилася б, бо я не розуміла, що це теж воювати. Приїхав до нас командир дивізії, усі вишикувалися. Була у нас Машенька Сунгурова. І от ця Машенька виходить зі строю:

- Товаришу генерал, дозвольте звернутися.

Він каже:

- Ну, звертайтеся, звертайтеся, боець Сунгурова!

- Рядова Сунгурова просить звільнити її від служби у зв'язку і відрядити туди, де стріляють.

Зрозумійте, ми всі були так налаштовані. Ми уявляли, що те, до чого нас поставили, – зв'язок, то дуже мало, те навіть принижує нас, треба бути тільки на передньому краї.

У генерала відразу сповзла з вуст усмішка:

- Дівчаточка мої! (А ви б бачили, які ми були тоді – не іли, не спали, словом, він уже не як командир, а як батько з нами заговорив.) Ви, напевно, не знаєте своєї ролі на фронті, ви – наші очі й вуха, армія без зв'язку, наче людина без крові.

Машенька Сунгурова першою не витримала:

– Товаришу генерал! Рядова Сунгурова, як штик, готова виконувати будь-яке ваше завдання!

Ми її потім так до кінця війни і звали: «Штик».

...У червні сорок третього на Курській дузі нам вручають прапор полку, а наш полк, сто двадцять дев'ятий окремий полк зв'язку шістдесят п'ятої армії, уже був на вісімдесят відсотків жіночий. І ось я хочу розповісти, щоб ви мали уявлення... Зрозуміли... Що в наших душах діялося, таких людей, якими ми були тоді, напевно, ніколи вже не буде. Ніколи у світі! Таких наївних і таких щирих. З такою вірою! Коли прапор отримав наш командир полку і дав команду: «Полку, на прапор! На коліна!», усі ми відчули себе щасливими. До нас ставляться з довірою, ми тепер такий полк, як усі, – танковий, стрілецький. Стоїмо і плачемо, у кожній очі сльозами налилися. Ви зараз не повірите, з цього потрясіння весь мій організм напружився, моя хвороба, а я захворіла на «курячу сліпоту», це в мене від недоїдання, від нервової перевтоми сталося, так ось, моя «куряча сліпота» минула. Розумієте, я наступного дня стала здоровою, я одужала, ось через таке потрясіння усїєї душі...»

Марія Семенівна Каліберда,

старший сержант, зв'язкова

«Тільки-но стала дорослою... Дев'ятого червня сорок першого року мені виповнилося вісімнадцять років, я стала дорослою. А за два тижні почалася ця клята війна, навіть за дванадцять днів. Нас відправили на будівництво залізниці Гагра – Сухумі. Зібрали саму лише молодь. Я запам'ятала, який ми їли хліб. Муки там майже не було, всього намішано, а більш за все – води. Полежить цей хліб на столі, і біля нього калюжка збирається, ми злизували її язиком.

У сорок другому році... Я добровільно записалася на службу до евакосортувального госпіталю три тисячі двісті один. Це був дуже великий фронтовий госпіталь, який входив до складу Закавказького і Північно-Кавказького фронтів і окремої Приморської армії. Бої йшли дуже запеклі, поранених було багато. Мене поставили на роздачу їжі – ця посада цілодобова, вже ранок і треба подавати сніданок, а ми ще роздаємо вечерю. За кілька місяців поранило в ліву ногу – скакала на правій, але працювала. Потім ще додали

посаду сестри-господині, це теж треба бути на місці цілодобово. Жила на роботі.

Тридцятого травня сорок третього року... Саме о першій годині дня був масований наліт на Краснодар. Я вибігла з будівлі подивитися, чи встигли відправити поранених із залізничного вокзалу. Дві бомби влучили в сарай, де зберігалися боеприпаси. Перед моїми очима ящики злітали вище шестиповерхового будинку і розривалися. Мене ураганною хвилею відкинуло до цегляної стіни. Знепритомніла... Коли прийшла до тями, був уже вечір. Підвела голову, спробувала стиснути пальці – начебто рухаються, ледь-ледь продерла ліве око й пішла до відділення, вся в крові. У коридорі зустрічаю нашу старшу сестру, вона не впізнала мене, спитала: «Хто ви? Звідки?» Підійшла ближче, охнула й каже: «Де тебе так довго носило, Ксеню? Поранені голодні, а тебе немає». Хутко перев'язали голову, ліву руку вище ліктя, і я пішла по вечерю. В очах тьмяніло, піт лився градом. Почала роздавати вечерю, впала. Привели до тями, і тільки чую: «Швидше! Швидше!» І знову – «Швидше! Швидше!»

За кілька днів у мене ще брали для тяжкопоранених кров. Люди вмирали...

...На війні я так змінилася, що коли приїхала додому, то мама мене не впізнала. Мені показали, де вона жила, я підійшла до дверей, постукала. Відповіли:

– Хто там?

Я увійшла, привіталася і кажу:

– Пустіть переночувати.

Мама розтоплювала піч, а два моїх молодших братики сиділи на підлозі на купі соломи, голі, нічого було вдягнути. Мама мене не впізнала і відповідає:

– Ви бачите, громадяночко, як ми живемо? Поки не стемніло, пройдіть далі.

Підходжу ближче, вона знову:

– Громадяночко, пройдіть далі, поки не стемніло.

Нахиляюся до неї, обіймаю і кажу:

– Мамо-мамочко!

Тоді вони всі на мене як накинуться... Як заревуть...

Тепер я живу в Криму... У нас усе потопає у квітах, я щодня дивлюся з вікна на море, а в душі неймовірний біль, у мене досі не жіноче обличчя. Я часто плачу, я щодня стогну. Щодня у своїх спогадах...»

Ксенія Сергіївна Осадчева,

рядова, сестра-господиня

Про запах страху і валізи цукерок

«Я йшла на фронт... Був чудовий день. Світле повітря і дрібний-дрібний дощик. Так гарно! Вийшла вранці, стою: невже я ніколи сюди не повернуся? Не побачу нашого садка... Нашої вулиці... Мама плакала, схопить мене – і не відпускає. Я вже піду, вона наздожене, обійме – і не пускає...»

Ольга Митрофанівна Ружницька,

медсестра

«Умирати... Умирати я не боялася. Молодість, напевно, або ще щось... Навколо смерть, завжди смерть поряд, а я про неї не думала. Ми про неї не говорили. Вона кружляла-кружляла десь близько, але все мимо. Якось уночі розвідку боєм на ділянці нашого полку вела ціла рота. На світанку вона відійшла, а з нейтральної смуги почувся стогін. Залишився поранений. «Не ходи, уб'ють, – не пускали мене бійці, – бачиш, уже світає».

Але не послухалася, поповзла. Знайшла пораненого, тягла його вісім годин, прив'язавши ременем за руку. Притягла живого. Командир дізнався, оголосив зопалу п'ять днів арешту за самовільну відлучку. А заступник командира полку

відреагував по-іншому: «Заслугове нагороди».

У дев'ятнадцять років я отримала медаль «За відвагу». У дев'ятнадцять років посивіла. У дев'ятнадцять років в останньому бою були прострелені легені, ще одна куля пройшла між двох хребців. Паралізувало ноги... І мене вважали убитою...

У дев'ятнадцять років... У мене онука тепер така. Дивлюся на неї – і не вірю. Дитина!

Коли я приїхала додому з фронту, сестра показала мені похоронку... Мене поховали...»

Надія Василівна Анісімова,

санінструктор кулеметної роти

«Мами своєї я не пам'ятаю... У пам'яті залишилися тільки невиразні тіні... Обриси... Чи то її обличчя, чи то її постава, коли вона нахилилася наді мною. Була близько. Так мені потім здавалося. Коли мами не стало, мені було три роки. Батько служив на Далекому Сході, кадровий військовий. Навчив мене кататися на коні. Це було найсильніше враження дитинства. Батько не хотів, щоб я виросла тендітною панночкою.

У Ленінграді – там я себе пам'ятаю з п'яти років – жила з тіткою. А тітка моя за часів російсько-японської війни була сестрою-жалібницею. Я її любила, як маму...

Якою я була в дитинстві? На спір стрибала з другого поверху школи. Мені подобався футбол, завжди була воротарем у хлопчаків. Почалася фінська війна, без кінця тікала на фінську війну. А в сорок першому саме закінчила сім класів і встигла віддати документи до технікуму. Тітка плаче: «Війна!», а я зраділа, що піду на фронт, воюватиму. Хіба я знала, яка та кров?

Сформувалася перша гвардійська дивізія народного ополчення, і нас, кількох дівчат, взяли до медсанбату.

Зателефонувала тітці:

- Іду на фронт.

На тому кінці дроту мені відповіли:

- Марш додому! Обід уже прочах.

Я поклала трубку. Потім мені її було шкода, дуже шкода. Почалася блокада міста, страшна лєнінградська блокада, коли місто наполовину вимерло, а вона залишилася сама. Старенька.

Пригадую, дали мені звільнення. Перш ніж піти до тітки, я зайшла до магазину. До війни страшенно любила цукерки. Кажу:

- Дайте мені цукерок.

Продавчиня дивиться на мене, як на божевільну. Я не розуміла: як це – картки, як це – блокада? Усі люди в черзі повернулися на мене, а в мене гвинтівка більша за мене. Коли нам їх видавали, я подивилася й думаю: «Коли я доросту до цієї гвинтівки?» І всі раптом стали просити, вся черга:

- Дайте їй цукерок. Виріжте у нас талони.

І мені дали.

На вулиці збирали допомогу для фронту. Прямо на площі на столах лежали великі таці, люди йшли і знімали – той перстень золотий, той сережки. Годинники несли, гроші... Ніхто нічого не записував, ніхто не розписувався. Жінки знімали з рук обручки...

Ті картини в моїй пам'яті...

І був славнозвісний сталінський наказ за номером двісті двадцять сім: «Ні кроку назад!» Повернеш назад – розстріл! Розстріл – на місці. Або під трибунал і до спеціально створених штрафних батальйонів. Тих, хто туди потрапляв, називали смертниками. А тих, хто вийшов з оточення або втік із полону – до фільтраційних

таборів. Позаду нас йшли загородзагони... Свої стріляли по своїх...

Ті картини в моїй пам'яті...

Звичайна галявина... Мокро, бруд після дощу. Стоїть на колінах молодий солдат. В окулярах, вони без кінця в нього падають чомусь, він їх піднімає. Після дощу... Інтелігентний ленінградський хлопчик. Трьохлінійку в нього вже забрали. Нас усіх вишикували. Скрізь калюжі... Ми... Чуємо, як він благає... Він клянеться... Благає, щоб його не розстрілювали, удома в нього лише мама. Починає плакати. І відразу ж його – прямо в лоб. З пістолета. Показовий розстріл – з будь-ким так буде, якщо завагається. Хоч на одну хвилину! На одну...

Той наказ відразу зробив із мене дорослу. Про це було не можна... Довго не згадували... Так, ми перемогли, але якою ціною! Якою страшною ціною!

Не спали ми цілодобово – так багато було поранених. Одного разу три доби ніхто не спав. Мене послали з машиною поранених до госпіталю. Здала поранених, назад машина їхала порожня, і я виспалася. Повернулася, мов огірочок, а наші всі на ногах уже не стоять.

Зустрічаю комісара:

– Товаришу комісар, мені соромно.

– Що таке?

– Я спала.

– Де?

Розповідаю йому, як відвозила поранених, назад їхала порожня і виспалася.

– Ну що ж? Молодчина! Нехай хоч хтось буде нормальний, а то всі сплять на ходу.

А мені було соромно. І з такою совістю ми жили протягом всієї війни.

У медсанбаті до мене добре ставилися, але я хотіла бути розвідницею. Попередила, що втечу на передову, якщо мене не відпустять. Збиралися з комсомолу виключити за те, що не підкоряюся військовому статуту. Але все одно я втекла...

Перша медаль «За відвагу»...

Почався бій. Вогонь шквальний. Солдати залягли. Команда: «Уперед! За Батьківщину!», а вони лежать. Знову команда, знову лежать. Я зняла шапку, щоб бачили: дівчисько підвелось... І вони всі встали, і ми пішли в бій... Вручили мені медаль, і того ж дня ми пішли на завдання. І в мене вперше в житті сталося... Наше... Жіноче... Побачила я на собі кров, як заволаю:

- Мене поранило...

У розвідці з нами був фельдшер, уже літній чоловік. Він до мене:

- Куди поранило?

- Не знаю куди... Але кров...

Мені він, як батько, все розповів...

Я ходила в розвідку після війни років із п'ятнадцять. Щоночі. І сни такі: то мій автомат відмовив, то нас оточили. Прокидаєшся - зуби скриплять. Згадуєш - де ти? Там чи тут?

Скінчилася війна, у мене було три бажання: перше - нарешті я не повзатиму на животі, а стану їздити тролейбусом, друге - купити і з'їсти цілий білий батон, третє - виспатися в білій постелі і щоб простирадла хрустіли. Білі простирадла...»

Альбіна Олександрівна Гантимурова,

старший сержант, розвідниця

«Чекаю на другу дитину... Моему синові два роки, і я вагітна. Тут – війна. І чоловік на фронті. Я поїхала до своїх батьків і зробила... Ну, ви розумієте? Аборт... Хоча це тоді заборонялося... Як народжувати? Довкола сльози... Війна! Як народжувати серед смерті?»

Закінчила курси шифрувальниць, відправили на фронт. Хотіла помститися за свою дитинку, за те, що я її не народила. Мою дівчинку... Мала народитися дівчинка...

Просилася на передову. Залишили при штабі...»

Любов Аркадіївна Чарна,

молодший лейтенант, шифрувальниця

«Ішли з міста... Усі йшли... Опівдні двадцять восьмого червня сорок першого року ми, студенти Смоленського педінституту, теж зібралися у дворі друкарні. Збір був недовгим. Вийшли з міста старою Смоленською дорогою в напрямку міста Красного. Обережно рухалися окремими групами. Наприкінці дня спека спала, йти стало легше, пішли швидше, не озираючись. Озиратися боялися... Стали на привал, і тільки тоді глянули на схід. Весь обрій охопило багряною загравою, з відстані сорока кілометрів здавалося, що вона заповнила небо. Зрозуміло стало, що і не десять, і не сто будинків горять. Горить увесь Смоленськ...

Була в мене нова, така легенька сукня з оборочками. Подобалася вона Вірі, моїй подружці. Кілька разів та її приміряла. Я обіцяла подарувати ту сукню їй на весілля. Заміж вона збиралася. І хлопець у неї був хороший.

А тут раптом війна. Йдемо на окопи. Речі свої в гуртожитку здаємо комендантові. А як же сукня? «Візьми, Віро», – казала я, коли ми йшли з міста.

Не взяла. Каже, як обіцяла, то подаруеш на весілля. Згоріла в тому вогні сукня.

Ми тепер ішли і всякчас оберталися. Здавалося, що нам пече у спину. Протягом ночі не зупинялися, а зі світанком стали до роботи. Рити протитанкові рови. Сім метрів прямовисна стіна і три з половиною метри вглиб. Копаю, а лопата вогнем

горить, пісок здається червоним. Стоїть перед очима наш будинок із квітами і бузком... Білим бузком...

Жили ми в куренях на заплавній луці між двох річок. Спека і вогкість. Комарів сила-силенна. Перед сном викуримо їх із куренів, а зі світанком все одно просочуються, спати спокійно не дають.

Відвезли мене звідти до санчастини. Там на підлозі покотом ми лежали. Багато хто з нас тоді захворів. Висока температура. Морозить. Лежу – плачу. Відчинилися двері до палати, лікарка від порога (далі було не пройти, матраци впритул лежали) каже: «Іванова, плазмодій у крові». Це в мене тобто. Вона не знала, що для мене страху більшого не було, як той плазмодій, відтоді ще, як я про нього в підручнику ще в шостому класі прочитала. А тут репродуктор заграв: «Вставай, страна огромная...» Уперше я тоді почула цю пісню. «Ось видужаю, – міркую, – і відразу піду на фронт».

Привезли мене до Козловки – неподалік від Рославля, притулили на лавку, сиджу, тримаюся чимдуж, щоб не впасти, чую ніби уві сні:

– Ця?

– Так, – сказав фельдшер.

– Ведіть до ідальні. Спочатку нагодуйте.

І ось я в ліжку. Ви можете зрозуміти, як це, не на землі біля багаття, не у плащ-наметі під деревом, а в госпіталі, в теплі.

На простирадлі. Сім днів я не прокидалася. Розповідали: сестри будили і годували мене, а я не пам'ятаю. А коли за сім днів прокинулася сама, прийшов лікар, оглянув і сказав:

– Організм міцний, впорається.

І я знову провалилася в сон.

...На фронті відразу потрапила зі своєю частиною в оточення. Норма харчування – два сухарі на день. Ховати вбитих бракувало часу, їх просто засипали піском. Обличчя закривали пілоткою... «Якщо виживемо, – сказав командир, – відправлю тебе в тил. Я раніше гадав, що жінка тут і двох днів не витримає. Як уявлю свою дружину...» Я розплакалася з образи, мені то було гірше смерті – сидіти в такий час у тилу. Розумом і серцем я витримувала, я не витримувала фізично. Фізичні навантаження... Пам'ятаю, як тягали набої на собі, тягали гармати по багнюці, найпаче на Україні, така важка земля після дощу або навесні, вона наче тісто. Навіть ось викопати братську могилу і поховати товаришів, коли ми всі три доби не спали... навіть те важко. Уже не плакали, щоб плакати, теж потрібні сили, а хотілося спати. Спати і спати.

На посту я ходила не зупиняючись сюди-туди і вірші вголос читала. Деякі дівчата пісні співали, щоб не впасти і не заснути...»

Валентина Павлівна Максимчук,

зенітниця

«Вивозили поранених із Мінська... Я йшла на високих підборах, соромилася, що мала на зріст. Підбор один зламався, а тут кричать: «Десант!» І я босоніж біжу, а черевички в руці, шкода, дуже гарні черевички.

Коли нас оточили і бачимо, що не вирвемося, то ми з санітаркою Дашею піднялися з канави, вже не ховаємося, стоїмо на повний зріст: нехай краще голови набоем зірве, ніж вони візьмуть нас у полон, будуть знущатися. Поранені, хто міг встати, теж повставали...

Коли я побачила першого фашистського солдата, я не в змозі була слова вимовити, мову відібрало. А вони йдуть молоді, веселі й усміхаються. І хоч би де вони зупинилися, хоч би де побачили колонку чи колодязь, починали митися. Рукава у них завжди закасані. Миються, миються... Кров навколо, галас, а вони миються, миються... І така ненависть охоплювала... Я прийшла додому, я дві блузки поміняла. Так усе всередині протестувало проти того, що вони тут. Я не могла спати ночами. Я-а-а-ак?! А сусідку нашу, тітку Клаву, паралізувало, щойно вона побачила, як вони ступають по нашій землі. У неї вдома... Вона невдовзі померла, бо цього не подужала...»

Марія Василівна Жлоба,

підпільниця

«Німці в'їхали до села... На великих чорних мотоциклах... Я пильно вдивлялася в них: вони були молоді, веселі. Завжди сміялися. Вони реготали! Серце зупинялося, що вони тут, на твоїй землі, ще й сміються.

Я лиш мріяла помститися. Уявляла, як загину і про мене напишуть книжку. Залишиться мое ім'я. Такими були мої мрії...

У сорок третьому році народила доньку... Це вже ми з чоловіком прийшли в ліс до партизанів. На болоті народила, в копиці сіна. Пелюшки на собі сушила, покладу за пазуху, зігрію і знову сповиваю. Навколо все горіло, палили села разом із людьми. До шкіл зганяли, до церков... Обливали гасом... Моя п'ятирічна племінниця – вона слухала наші розмови – в мене спитала: «Тітко Маня, коли я згорю, що з мене залишиться? Тільки ботики...» Ось про що наші діти в нас запитували...

Я сама недогарки збирала... Збирала своїй подрузі родину... Кісточки в золі знаходили, і де залишився шматочок одягу, хоч краечок який, дізнавалися, хто це. Кожен свого шукав. Підняла я один шматочок, подруга каже: «Мамина кофта...» І впала. Хто у простирадло, хто в наволочку кісточки збирав. Хто що приніс. Ми з подругою – в сумочку, і половини сумочки не набрали. У могилку спільну все складали. Усе чорне, тільки кісточки білі. І кісткова зола... Я її вже впізнавала... Вона – біла-білесенька...

Після того хоч би куди мене відправляли, я не боялася. Дитинка в мене була маленька, з трьох місяців я її вже на завдання брала. Комісар мене відправляв, а сам плакав... Медикаменти з міста приносила, бинти, ліки... Поміж ручками та ніжками покладу, пелюшками перев'яжу і несу. У лісі поранені вмирають. Треба йти. Треба! Більше ніхто не міг пройти, не міг пробратися, скрізь німецькі та поліцейські пости, лише я проходила. З дитинкою. Вона у мене в пелюшках...

Тепер зізнатися страшно... Ох, важко! Щоб була температура, дитинка плакала, сіллю її натирала. Вона тоді червона вся, по тілу висип піде, вона кричить, зі

шкіри пнеться. Зупиняють на посту: «Тиф, пане... Тиф...» Вони женуть, щоб швидше йшла: «Век! Век!» І сіллю натирала, і часничок клала. А дитятко маленьке, я його ще грудьми годувала.

Як пройдемо пости, дійду до лісу, плачу-плачу. Кричу! Так дитиночку шкода. А за день-два знову йду...»

Марія Тимофіївна Савицька-Радюкевич,

партизанська зв'язкова

«Пізнала, що таке ненависть... Уперше пізнала це почуття... Як вони можуть ходити по нашій землі! Хто вони такі? У мене підвищувалася температура від цих сцен. Чому вони тут?

Пройде колона військовополонених, і сотні трупів залишалися на дорозі... Сотні... Тих, які падали без сил, відразу ж пристрілювали. Їх гнали, як худобу. За мертвими вже не голосили. Не встигали ховати – так багато їх було. Вони довго лежали на землі... Живі жили з мертвими...

Зустріла зведену сестру. Їхнє село спалили.

У неї було троє синів, жодного вже немає. І будинок спалили, і дітей спалили. Вона сяде на землю і хитається з боку на бік, колише свою біду. Підніметься – і не тямить, куди йти. До кого?

Ми пішли до лісу всі: тато, брати і я. Ніхто нас не агітував, не змушував, ми – самі. Тільки мама залишилася з коровою...»

Олена Федорівна Ковалевська,

партизанка

«Я навіть не замислювалася... Я мала спеціальність, яку потребував фронт. І я ані секунди не роздумувала і не вагалася. Взагалі мало тоді траплялося таких людей, які хотіли б пересидіти той час. Перечекати. Одну пам'ятаю... Молоду жінку, нашу сусідку... Вона мені відверто зізналася: «Я люблю життя. Я хочу пудритися і фарбуватися, я не хочу вмирати». Більше жодного разу не бачила таких. Мабуть, вони мовчали, таїлися. Не знаю, що вам відповісти...

Пам'ятаю, що винесла квіти зі своєї кімнати і попросила сусідів:

- Поливайте, будь ласка. Я невдовзі повернуся.

А повернулася за чотири роки...

Дівчата, які залишалися вдома, нам заздрили, а жінки плакали. Одна з дівчат, яка їхала зі мною, стоїть, усі плачуть, а вона – ні. Потім узяла й помочила водою собі очі. Раз-другий. Носовичком. А то, мабуть, незручно, всі плачуть. Хіба ми розуміли, яка та війна? Молоді... Це тепер я прокидаюся вночі зі страху, коли мені присниться, що я на війні... Літак летить, мій літак, набирає висоту і... падає... Я розумію, що я падаю. Останні хвилини... І так страшно, доки не прокинешся, доки цей сон не випарується. Стара людина боїться смерті, а молода сміється. Вона – безсмертна! Я не вірила, що помру...»

Ганна Семенівна Дубровіна-Чекунова,

гвардії старший лейтенант, льотчиця

«Закінчила медучилище... Приїхала додому, у мене хворів батько. І раптом – війна. Запам'ятала, що був ранок...

Я дізналася про ту страшну новину вранці... Ще роса на листі дерев не висохла, а вже сказали – війна! І оцю росу, яку я раптом побачила на траві та деревах, так чітко побачила, – я і на фронті згадувала. Природа перебувала в контрасті з тим, що коїлося з людьми. Яскраво світило сонце... Розквітли ромашки, мої улюблені, їх була сила-силенна на луках...

Пам'ятаю, ховаємося десь у пшениці, день сонячний. Автомати німецькі – та-та-та-та – і тиша. Тільки чуеш, як пшениця шумить. Знову німецькі автомати – та-та-та-та... І гадаєш: чи почуєш ти колись, як пшениця шумить? Цей шум...»

Марія Опанасівна Гарачук,

військфельдшер

«Евакуювали нас із мамою до тилу... До Саратова... Десь за три місяці вивчилася там на токаря. Дванадцять годин на день стояли біля верстатів. Голодували. На думці одне – потрапити на фронт. Там бодай якийсь харч. Будуть сухарі й солодкий чай. Дадуть масло. Від кого ми це почули, не пригадую. Може, від поранених на станції? Рятувалися від голоду, ну, і, звісно, були комсомолками. Пішли з подружкою до військкомату, але не зізналися там, що працюємо на заводі. То нас би не взяли. А так записали.

Відрядили до Рязанського піхотного училища. Випустили звідти командирами кулеметних відділень. Кулемет важкий, на собі його тягнеш. Як кінь. Ніч. Стоїш на посту і ловиш кожний звук. Як рись. До кожного шереху дослухаєшся... На війні, кажуть, ти наполовину людина, а наполовину звір. Це так...

В інший спосіб не вижити. Якщо будеш тільки людиною – не вцілієш. Довбешку знесе! На війні треба щось про себе згадати. Щось таке... Згадати щось із того, коли людина ще була не зовсім людиною... Я не дуже вчена, простий бухгалтер, але це я знаю.

До Варшави дійшла... І все піхом, піхота, як кажуть, пролетаріат війни. На пузі повзли... Не розпитуйте вже мене... Не подобаються мені книжки про війну. Про героїв... Йшли ми хворі, кашляли, сонні, брудні, погано одягнені. Часто голодні... Але ж перемогли!»

Любов Іванівна Любчик,

командир взводу автоматників

«Мого батька, я знала, вбито... Брат загинув. І загину чи не загину – вже не мало для мене значення. Шкода було лише нашу маму. З красуні вона миттю перетворилася на літню жінку, яку доля гірко образила, вона не могла жити без тата.

- Навіщо ти йдеш на війну? – спитала вона.

- Помститися за тата.

- Тато не витримав би, коли б побачив тебе з гвинтівкою.

А тато мені в дитинстві коси заплітав. Банти зав'язував. Він і сам любив гарний одяг більше, ніж мама.

Служила я в частині телефоністкою. Найкраще запам'ятала, як командир кричав у трубку: «Поповнення! Прошу поповнення! Викликаю поповнення!!!» І так щодня...»

Уляна Йосипівна Немзер,

сержант, телефоністка

«Я – не героїня... Я була вродливою дівчинкою, мене в дитинстві балували...

Прийшла війна... А вмирати не хочеться. Стріляти страшно, я зроду не думала, не гадала, що стрілятиму. Ой, та ну що ви! Я темряви боялася, густого лісу. Звісно, звірів боялася... Ой... Не уявляла, як можна зустрітися з вовком чи диким кабаном. Навіть собак змалку боялася, маленькою мене вкусила велика вівчарка, і я їх боялася. Ой, що ви! Така я... А всього в партизанах навчилася... Стріляти навчилася – з гвинтівки, пістолета і кулемета. І тепер, якщо треба, покажу. Згадаю. Нас навіть учили, як діяти, якщо немає ніякої зброї, крім ножа або лопати. Темряви вже не боялася. І звірів... Але змію обійду, до змії не звикла. Уночі в лісі часто вили вовчиці. А ми сиділи у своїх землянках – і нічого. Вовки злі, голодні. У нас були такі маленькі землянки, як нори. Ліс – наша домівка. Партизанська домівка. Ой, що ви! Я стала боятися лісу після війни... Я тепер уже не їжджу в ліс...

Але протягом усієї війни думала, що змогла б оце просидіти вдома, біля мами. Моеї вродливої мами, мама була дуже гарною. Ой, що ви! Я б не наважилася... Сама – ні. Не наважилася б... Але... Нам сказали... Місто взяли німці, і я дізналася, що я – єврейка. А до війни ми всі жили дружно: росіяни, татари, німці, євреї... Були однакові. Ой, що ви! Навіть я не чула цього слова «жиди», бо жила з татом, мамою і книжками. Ми стали прокаженими, нас звідусіль гнали. Боялися нас. Навіть деякі наші знайомі не віталися. Їхні діти не віталися. А сусіди нам казали: «Залиште всі свої речі, вони все одно вам уже не потрібні». До війни ми з ними дружили. Дядя Володя, тітка Аня... Що ви!

Маму застрелили... Сталося це за кілька днів перед тим, як ми мали переселитися до гетто. Скрізь по місту висіли накази: євреям не дозволяється – ходити тротуарами, стригтися в перукарні, купувати щось у магазині... Не можна сміятися, не можна співати... Ой, що ви! Мама до такого ще не звикла, вона завжди була неуважною. Напевно, не повірила... Може, вона зайшла до магазину? Їй щось лихе сказали, і вона засміялася. Як вродлива жінка... До війни вона співала у філармонії, її всі любили. Ой, що ви! Я уявляю... Якби вона не була такою гарною... Наша мама... Була б вона зі мною чи з татом... Я повсякчас про це думаю... Чужі люди принесли нам її вночі, принесли мертвою. Уже без пальта і черевиків. Це був кошмар. Жахлива ніч! Жахлива! Пальто й черевики хтось зняв. Зняв золоту обручку. Татів подарунок...

У гетто в нас не було домівки, нам дісталось горище в чужому будинку. Тато взяв скрипку, найкоштовнішу нашу довоєнну річ, тато хотів її продати. У мене була важка ангіна. Я лежала... Лежала з високою температурою і не могла розмовляти. Тато хотів купити якихось продуктів, він боявся, що я помру. Помру без мами... Без маминих слів, без маминих рук. Я, така балувана... Улюблениця... Чекала я його три дні, поки знайомі не передали, що тата вбили... Сказали, що через скрипку... Не знаю, чи була вона цінною, тато, йдучи, сказав: «Добре, якщо дадуть банку меду і шматок масла». Ой, що ви! Я – без мами... Без тата...

Пішла шукати тата... Хотіла знайти його хоча б мертвого, щоб ми були вдвох. Була я світла, а не чорна, світле волосся, брови, і мене в місті ніхто не зачепив. Я прийшла до базару... І зустріла там татового друга, він уже жив у селі, у своїх батьків. Теж музикант, як і мій тато. Дядя Володя. Я все йому розповіла... Він посадив мене на віз, накрив кожухом. На возі пищали поросята, кудкудакали кури, їхали ми довго. Ой, що ви! До вечора їхали. Я спала, прокидалася...

Так потрапила до партизанів...»

Ганна Йосипівна Струмиліна,

партизанка

«Був парад... Наш партизанський загін з'єднався з частинами Червоної армії, і після параду нам сказали, щоб здали зброю і йшли відновлювати місто. Нам на думку не спадало: як це – ще йде війна, ще лише Білорусія визволена, а ми маємо віддати зброю. Кожна з нас хотіла йти воювати далі. І ми прийшли до військкомату, всі наші дівчата... Я сказала, що я медсестра і прошу відправити мене на фронт. Мені пообіцяли: «Гаразд, ми вас поставимо на облік, і якщо буде потреба, то викличемо. А поки йдіть і працюйте».

Чекаю. Не викликають. Знову йду до військкомату... Багато разів... І нарешті мені відверто сказали, що немає такої потреби, вже достатньо медичних сестер. Треба ось цеглу в Мінську розібрати... Місто в руїнах... Які у нас були дівчата, питаєте? У нас була Чернова, вже вагітна, вона несла міну на боці, де поряд билось серце майбутньої дитини. Ось і розбирайтеся, що то були за люди. Навіщо нам у цьому розбиратися, ми такими були. Нас виховали, що Батьківщина і ми – це одне і те саме. Або ще одна моя подруга, вона водила містом свою дівчинку, а в тієї під сукнею тіло було обгорнуте листівками, і вона піднімала ручки і скаржилася: «Мамо, мені жарко. Мамо, мені жарко». А на вулицях всюди німці. Поліцаї. Німця ще можна обдурити, а поліцая важко. Він – свій, він твое життя знає, твое нутро. Твої думки.

І навіть ось діти... Їх ми до себе забрали, до загону, бо це ж діти. Як врятувати? Вирішили відправити за лінію фронту, так вони з дитячого приймальника бігли на фронт. Їх ловили в поїздах, на дорогах. Вони знову виривалися, і знову на фронт.

Історія протягом сотень років розбиратиметься: що воно таке? Що це були за люди? Звідки? Ви уявляєте: вагітна йде з міною... Ну, чекала ж вона дитину... Любила, хотіла жити. І, звісно, боялася. Але вона йшла... Не заради Сталіна йшла, а заради своїх дітей. Їхнього майбутнього. Вона не хотіла жити на колінах. Скоритися ворогові... Мабуть, ми були сліпими, і навіть не буду заперечувати, багато чого ми тоді не знали і не розуміли, але ми були сліпими і щирими водночас. Ми склалися з двох частин, з двох життів. Ви маєте це зрозуміти...»

Віра Сергіївна Романовська,

партизанська медсестра

«Починалося літо... Я закінчила медучилище. Отримала диплом. Війна! Одразу викликали до військкомату – і наказ: «Ось вам дві години. Лаштуйтеся. Відправляємо на фронт». Я склала все в одну маленьку валізку.

– Що ви взяли з собою на війну?

– Цукерки.

– Як?

– Повну валізу цукерок. Мені там, у тому селі, до якого мене після училища розподілили, дали підйомні. Гроші були, і я на всі ті гроші купила повну валізу шоколадних цукерок. Я знала, що на війні гроші мені не знадобляться. А нагору поклала фотографію курсу, де всі мої дівчатка. Прийшла до військкомату. Військком запитав: «Куди вас відправити?» Я йому кажу: «А подруга моя куди піде?» Ми з нею разом до Ленінградської області приїхали, вона працювала в сусідньому селі за п'ятнадцять кілометрів. Він сміється: «І вона те саме спитала». Узав мою валізу, щоб піднести до полуторки, яка везла нас до станції: «Що у вас там таке важке?» – «Цукерки. Повна валіза». Він замовк. Уже не всміхався. Я бачила, що йому ніяково, навіть якось соромно. Це був літній чоловік... Він усвідомлював, куди мене проводжає...»

Марія Василівна Тихомирова,

фельдшерка

«Моя доля відразу вирішилась...

У військкоматі висіло оголошення: «Потрібні шофери». І я закінчила курси шоферів... Шестимісячні... Навіть не зважили, що я вчителька (до війни в педтехнікумі навчалася). Кому під час війни потрібні вчителі? Потрібні солдати.

Нас багато дівчаток було, цілий автобат.

Одного разу на навчаннях... Я не можу цього без сліз чомусь згадувати... Була весна. Ми відстрілялися і поверталися. І я нарвала фіалок. Маленький такий букетик. Нарвала і прив'язала його до багнета. Так і йду.

Повернулися до табору. Командир вишикував всіх і викликає мене. Я виходжу... І забула, що в мене фіалки на гвинтівці. А він мене почав лаяти: «Солдату слід бути солдатом, а не рвати квіти». Йому було невтямки, як за таких умов можна про квіти думати. Чоловікові було незрозуміло... Але я фіалки не викинула. Я їх нишком зняла і в кишеню засунула. Мені за ті фіалки дали три наряди поза чергою...

Стою якимось на посту. О другій годині прийшли мене змінити, а я відмовилася. Відправила змінника спати: «Ти вдень постоїш, а я зараз». Згодна була простояти всю ніч, до світанку, аби послухати птахів. Тільки вночі щось нагадувало колишне життя. Мирне.

Коли ми відправлялися на фронт, йшли вулицею, люди стояли стіною: жінки, старі, діти. І всі плакали: «Дівчата йдуть на фронт». Нас ішов цілий батальйон дівчат.

Я – за кермом... Збираємо після бою вбитих, вони по полю розкидані. Усі молоді. Хлопчики. І раптом – дівчина лежить. Убита дівчина... Тут усі замовкають...»

Тамара Іларіонівна Давидович,

сержант, шофер

«Як я лагодилася на фронт... Ви не повірите... Гадала, що ненадовго. Невдовзі ворога переможемо! Взяла єдину спідничину, причому улюблену, дві пари шкарпеток і одні черевички. З Воронежа ми відступали, але я пам'ятаю, як ми забігли до магазину і я купила там собі ще одні черевички на високих підборах. Ось пам'ятаю, що відступаємо, все чорне, димить (але магазин відчинений – диво!), і мені чомусь захотілося купити черевички. Як тепер пам'ятаю, такі вишукані черевички... І парфуми ще купила...

Важко відразу відмовитися від життя, що було раніше. Не серце лише, а весь організм пручався. Пам'ятаю, що радісна вибігла з магазину з тими черевичками. Приємно збуджена. А всюди дим... Гуркіт... Я вже була на війні, але про війну ще думати не хотіла. Не вірила.

А навколо все гриміло...»

Віра Йосипівна Хорева,

військовий хірург

Про побут і буття

«Мріяли... Хотіли воювати...

Розмістили нас у вагоні, і почалися заняття. Усе було не таким, як нам уявлялося вдома. Треба було рано вставати, і весь день ти на бігу. А всередині ще жило колишнє життя. Ми обурювалися, коли командир відділення, молодший сержант Гуляев, що мав чотирьохкласну освіту, вчив нас статуту і вимовляв неправильно окремі слова. Нам здавалося: чого він може навчити? А він учив нас, як не загинути...

Після карантину, перед прийняттям присяги, старшина привіз обмундирування: шинелі, пілотки, гімнастерки, спідниці, замість комбінації – з бязі пошиті по-чоловічому дві сорочки з рукавами, замість обмоток – панчохи та американські важкі черевички з металевими підковами на весь каблук і на носках. У роті за своїм зростом і комплекцією я була найменшою, зріст сто п'ятдесят три сантиметри, взуття тридцять п'ятого розміру, і, звичайно, військова промисловість такі мізерні розміри не шила, а тим паче Америка нам їх не постачала. Мені дісталися черевички сорок другого розміру, взувала і знімала їх, не розшнуровуючи, і такі вони важкі, що я ходила і тягла ноги по землі. Від мого стройового кроку з кам'яної бруківки викресувалися іскри, і ходьба була подібною до чого завгодно, але не до стройового кроку. Моторошно згадати, яким жахливим був перший марш. Я була готова на подвиг, але не була готова замість тридцять п'ятого взуватися в сорок другий розмір. Це так важко і так

негарно! Так негарно!

Командир побачив, як я йду, викликав зі строю:

– Смирнова, як ти ходиш стройовим? Що, тебе не вчили? Чому ти не піднімаєш ноги? Оголошую три наряди поза чергою...

Я відповіла:

– Так, товаришу старший лейтенант, три наряди поза чергою! – Повернулася, щоб іти, і впала. Випала з черевиків... Ноги були до крові стерті...

Тоді й з'ясувалося, що ходити я вже не в змозі. Ротному шевцю Паршину дали наказ зшити мені зі старого плащ-намету чоботи тридцять п'ятого розміру...»

Нонна Олександрівна Смирнова,

рядова, зенітниця

«А скільки траплялося кумедного...

Дисципліна, статuti, відзнаки – уся та військова премудрість не давалася відразу. Стоїмо, охороняємо літаки. А в статuti сказано, якщо хто йде, треба затримувати: «Стій, хто йде?» Подружка моя побачила командира полку і гукає: «Стійте, хто йде? Вибачайте, але я стрілятиму!» Уявіть собі. Вона гукає до нього: «Вибачайте, але я стрілятиму!» Вибачайте... Ха-ха-ха...»

Антоніна Григорівна Бондарева,

гвардії лейтенант, старший льотчик

«Дівчата приїхали до училища з довгими косами... Із зачісками... У мене теж коси, викладені навкруг голови... А як їх промити? Сушити де? Щойно ви їх помили, як тут тривога, вам треба бігти. Наш командир Марина Раскова звеліла

всім коси зістригти. Дівчата стригли і плакали. А Ліля Литвяк, яка згодом стала прославленою льотчицею, ніяк не хотіла зі своєю косою розлучатися.

Я йду до Раскової:

– Товаришу командир, ваш наказ виконаний, лише Литвяк відмовилася.

Марина Раскова, попри жіночу м'якість, була дуже суворим командиром. Вона мене вирядила:

– Який ти парторг, якщо не можеш домогтися виконання наказу! Кругом, кроком руш!

Сукні, черевички на підборах... Як нам шкода їх, у мішечки поховали. Удень у чоботях, а ввечері хоч трошки в черевичках перед дзеркалом. Раскова побачила – і за кілька днів наказ: весь жіночий одяг відправити додому поштою. Отак! Але ж новий літак ми вивчили за півроку замість двох років, як то було б у мирний час.

За перші ж дні тренувань загинули два екіпажі. Поставили чотири труни. Усі три полки, усі ми ридма ридали.

Виступила Раскова:

– Подруги, витріть сльози. Це перші наші втрати. Їх буде багато. Тримайте своє серце в кулаку...

Утім, на війні ховали без сліз. Перестали плакати.

Літали на винищувачах. Сама висота вже була страшним навантаженням для всього жіночого організму, іноді живіт аж до хребта притискало. А дівчатка наші літали і збивали асів, та ще й яких асів! Отак! Знаєте, коли ми йшли, на нас чоловіки дивилися з подивом: льотчиці йдуть. Вони захоплювалися нами...»

Клавдія Іванівна Терехова,

капітан авіації

«Восени мене викликали до військкомату... Зустрів військом і питає: «Стрибати вмієте?» Я зізналася, що боюся. Довго він агітував щодо десантних військ: гарна форма, шоколад щодня. Але я з дитинства боялася висоти. «Хочете в зенітну артилерію?» А хіба я знаю, що це таке – зенітна артилерія? Тоді він пропонує: «А відправимо вас до партизанського загону». – «А як мамі звідти писати до Москви?» Він бере і надписує червоним олівцем на моєму направленні: «Степовий фронт...»

У поїзді закохався в мене молодий капітан. Усю ніч у нашому вагоні простояв. Він уже був обпалений війною, кілька разів поранений. Дивився-дивився на мене та й каже: «Вірочко, тільки не опускайтеся, не робіться грубою. Ви така тепер ніжна. Я вже всього надивився!» І далі щось подібне, що, мовляв, важко вийти чистим із війни. Із пекла.

Місяць добиралися ми з подругою до четвертої гвардійської армії Другого Українського фронту. Нарешті наздогнали. Головний хірург вийшов на кілька хвилин, подивився на нас, завів в операційну: «Ось ваш операційний стіл...» Санітарні машини одна за одною підходять, машини великі, «студебекери», поранені лежать на землі, на ношах. Ми лише спитали: «Кого брати першими?» – «Тих, які мовчать...» За годину я вже стояла за своїм столом, оперувала. І пішло... Оперуеш доба за добою, після трохи придрімаєш, хутенько протреш очі, вмиєшся – і знову до свого столу. І через двох кожен третій – мертвий. Не встигали всім допомогти. Третій – мертвий...

На станції в Жмеринці потрапили під страшенне бомбардування. Ешелон зупинився, і ми побігли. Замполіт наш, учора йому вирізали апендицит, а він сьогодні вже біг. Усю ніч просиділи в лісі, а ешелон наш рознесло на друзки. Під ранок на поземному польоті німецькі літаки стали прочісувати ліс. Куди подінешся? У землю, як кріт, не полізеш. Я обхопила березу і стою: «Ох, мамо-мамочко! Невже я загину? Як виживу, буду найщасливішою людиною на світі». Хоч кому, бува, розповідала потім, як за березу трималася, усі сміялися. Адже нічого не варто було в мене влучити. Стою на повний зріст, береза біла... Сміх та й годі!

Кінець ознакомительного фрагмента.

notes

Примечания

1

Так мільйони убитих задешево

Протоптали стежину в пітьмі...

Купить: https://tellnovel.me/aleks-vich_sv-tlana/u-v-yni-ne-zh-noche-oblichchya

надано

Прочитайте цю книгу цілком, купивши повну легальну версію: [Купити](#)